

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 32 (2023)

Λησμονημένα ίχνη. Η παρέμβαση του Δημήτρη Μορτόγια (1934-1975)

Ελένη Κατσαβέλη, Μαίρη Μικέ

Copyright © 2023, Ελένη Κατσαβέλη, Μαίρη Μικέ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κατσαβέλη Ε., & Μικέ Μ. (2023). Λησμονημένα ίχνη. Η παρέμβαση του Δημήτρη Μορτόγια (1934-1975). *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 32, 279–315. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrissi/article/view/34948>

ΜΑΙΡΗ ΜΙΚΕ – ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΒΕΛΗ

Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης –
Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Λησμονημένα ίχνη. Η παρέμβαση του Δημήτρη Μορτόγια (1934-1975)

Λίγα πράγματα είναι σήμερα γνωστά γύρω από το πορτρέτο του πρόωρα χαμένου Δημήτρη Μορτόγια, μιας μορφής που παρέμεινε και εξακολουθεί, κατά κύριο λόγο, να παραμένει στη λήθη. Η πνευματική παρουσία του Μορτόγια σφραγίζεται, κατά κάποιον τρόπο, από διαδοχικές απουσίες και εξηγούμεστε: Τα βιογραφικά στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελάχιστα, ο ίδιος δεν εξέδωσε κανένα βιβλίο όσο ζούσε, αλλά και μετά τον θάνατό του, η κριτική, πέρα από μεμονωμένες εξαιρέσεις, αν δεν σιώπησε, σίγουρα τουλάχιστον αδιαφόρησε.

Εργο-βιογραφικά δεδομένα

Ο Δημήτρης Μορτόγιας το 1961

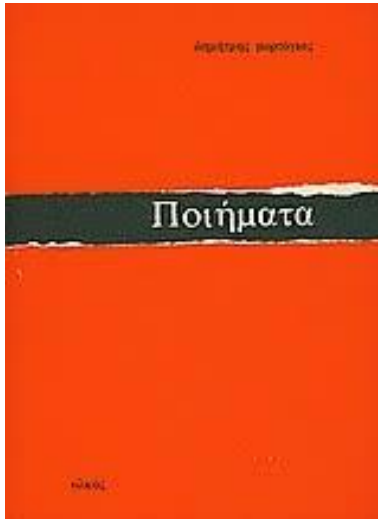

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Ο δοκίμογράφος, αρθρογράφος, ποιητής και μεταφραστής Δημήτρης Μορτόγιας γεννήθηκε στον Πύργο της Ηλείας στις 13 Μαρτίου 1934. Σπουδάζει οικονομικές και πολιτικές επιστήμες στην Αθήνα και το 1958 μεταβαίνει στη Γερμανία για μετεκπαίδευση. Εκεί παρακολουθεί μια ευρεία γκάμα μαθημάτων οικονομίας, κοινωνιολογίας, φιλοσοφίας, πολιτικών επιστημών και ιστορίας, αρχικά στο Φράιμπουργκ και αργότερα στο Βερολίνο. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1964 αρθρογραφεί και μεταφράζει στα περιοδικά *Οικονομικός Ταχυδρόμος* και *Εποχές*. Μετά την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών συμμετέχει ενεργά στο αντιδικτατορικό κίνημα μέσα από τις γραμμές της οργάνωσης «Δημοκρατική Άμυνα». Για την αντιδικτατορική του δράση συλλαμβάνεται και φυλακίζεται, το 1971 αυτοεξορίζεται στο Λονδίνο, όπου και παραμένει έως και το τέλος της ζωής του. Πεθαίνει στις 5 Μαρτίου 1975, σε ηλικία μόλις 41 ετών μάλλον από έμφραγμα. Σύμφωνα με ρητή επιθυμία του, η σορός του αποτεφρώνεται και σκορπίζεται στο Ιόνιο Πέλαγος, στη θάλασσα του Κατάκολου, με τη μουσική επένδυση της

7ης συμφωνίας του Μπετόβεν.¹ Προ ετών ολόκληρη η βιβλιοθήκη του Δημήτρη Μορτόγια και της συζύγου του Λένας δωρήθηκε στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών (Καλαμάτα) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Την εργογραφία του Μορτόγια συνιστούν πρωτίστως δύο τόμοι, ποιημάτων και δοκιμίων που κυκλοφορούν μεταθανάτια από τις εκδόσεις Ολκός (1977). Σήμερα, μπορεί κανείς να έχει άμεση πρόσβαση σε αυτούς τους τόμους, χάρη στην ευγενική πρωτοβουλία της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Άμφισσας να τους αναρτήσει στο ιστολόγιό της σε ψηφιακή μορφή:

http://dbamfis.blogspot.com/2017/02/blog-post_13.html.

Το πρώτο συμπέρασμα, στο οποίο μπορεί να οδηγηθεί κανείς, όπως προκύπτει από τον τόμο με τίτλο *Ποιήματα*,² είναι πως πρόκειται αναμφίβολα για ποιητή ολιγογράφο που επεξεργάζεται συνεχώς και με επιμονή το υλικό του. Πιο συγκεκριμένα, ο συνολικός αριθμός των ποιημάτων του ανέρχεται μόλις σε σαράντα επτά, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων είναι ατελής. Μόνο τα επτά ποιήματα έχουν λάβει οριστική μορφή, ενώ τα υπόλοιπα διασώζονται είτε αποσπασματικά είτε σε διάφορες παραλλαγές.³

Το δοκιμιακό του έργο, το οποίο εκπονείται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960, εμπεριέχεται στον τόμο που τιτλοφορείται *Δείγμα γραφής* και επιμερίζεται σε τρία μέρη.⁴ Το πρώτο μέρος, με τον δηλωτικό τίτλο *Το μυθιστόρημα του μεσοπολέμου*, και υπότιτλο «κοινωνικές ρίζες και κοινωνικό είδωλο» προοριζόταν για διδακτορική διατριβή που επρόκειτο να υποβληθεί στο Πανεπιστήμιο του Δυτικού Βερολίνου, αλλά παρέμεινε ανολοκλήρωτη. Αυτό το μέρος συντίθεται α) από ένα άτιτλο κείμενο, με τον ψευδεπίγραφο τίτλο «Η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας. Η αποδεικτική αξία του μυθιστορήματος του μεσοπολέμου», το οποίο αποπειράται μια κοινωνιολογική διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα και στη νεοελληνική κοινωνία, β) πέντε κεφάλαια, με τους τίτλους «Εισαγωγή», «Μεγάλη Ιδέα», «Μηδενισμός και Ηδονισμός», «Τέχνη», «Έρωτας και Γυναίκα» που θα αποτελούσαν ένα σύντομο διά-

¹ Βλ. και το «Βιογραφικό σημείωμα», στο Δημήτρη Μορτόγια, *Δείγμα γραφής*, Ολκός, Αθήνα 1977, σ. 195.

² Δημήτρη Μορτόγια, *Ποιήματα*, Ολκός, Αθήνα 1977.

³ Βλ. και το «Σημείωμα» στα *Ποιήματα*, ό.π., σ. 75.

⁴ Δημήτρη Μορτόγια, *Δείγμα γραφής*, ό.π. (σημ. 1).

γραμμα τμήματος της εργασίας, γ) τέσσερα κείμενα σε πρώτη στοιχειώδη μορφή, με τους τίτλους «Φύση», «Πρωτόγονες μορφές ζωής», «Αυτοκτονία» και «Πρωτογονισμός» που θα λειτουργούσαν ως οδοδείκτες των θεμάτων που σκόπευε να μελετήσει και σημειώσεις που αποτυπώνουν «εν τω γίνεσθαι» τον τρόπο με τον οποίο αναφέρονται οι στοχασμοί του μελετητή σε διάφορα επιμέρους ζητήματα. Πρόκειται για μια ακολουθία συνεχών αποτυπώσεων και «εν προόδω» (επαν)εγγραφών ενός ευρύτερου, φιλόδοξου και πρωτοποριακού για την εποχή του εγχειρήματος: Την ανασύσταση, ερμηνεία και κριτική επισκόπηση όψεων της νεοελληνικής κοινωνίας που θεματοποιούνται στη λογοτεχνική παραγωγή του μεσοπολέμου, με απώτερο σκοπό τη μεταγραφή του μυθοπλαστικού σύμπαντος σε μια κοινωνική θεωρία.

Το δεύτερο μέρος συναπαρτίζεται από τέσσερα σύντομα δοκίμια, στα οποία προβάλλονται και αξιολογούνται λογοτεχνικές μορφές που για ποικίλους λόγους ασκούν έλξη στον Μορτόγια και ενδεχομένως δηλώνουν αντίστοιχες εκλεκτικές συγγένειες: Τον Bertolt Brecht, τον Uwe Johnson, τον Ανδρέα Κάλβο και τον Κ.Π. Καβάφη. Ακολουθεί το τρίτο και τελευταίο μέρος των δοκιμίων του, το οποίο εμπεριέχει ημερολογιακές σελίδες και αποσπάσματα από επιστολές, που διαφωτίζουν πτυχές του ιδιωτικού και συγγραφικού βίου.

Τα παραπάνω συμπληρώνονται, από την οπτική που μας ενδιαφέρει – διότι υπάρχουν και κείμενα οικονομικού ενδιαφέροντος στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, τα οποία καταγράφονται στο Παράρτημα Ι της παρούσας εργασίας–, από πέντε μεταφράσεις μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, τέσσερις στο περιοδικό *Εποχές* και μία στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν μαρξιστικά κείμενα του Ludwig Marcuse για τον Freud, του Ernst Bloch για τη σχέση ατόμου και κοινωνίας και του Francois Perroux για τον Herbert Marcuse. Εκτός όμως από τη μεταφραστική συνεισφορά, η παρουσία του Μορτόγια στις *Εποχές* ολοκληρώνεται με πρωτότυπα κείμενα, όλα δημοσιευμένα μεταξύ του 1965 και του 1967 (το τελευταίο δημοσιεύεται τον Απρίλιο του 1967) στη μόνιμη στήλη του περιοδικού με τίτλο «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα». Η έρευνά μας ανέσυρε στην επιφάνεια δώδεκα σχετικά κείμενα που είχαν ως στόχο την ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού γύρω από φλέγοντα ζητήματα επιστημονικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής επικαιρότητας· μπορεί να εκτιμήσει κανείς κι εδώ την πνευματική εγρήγορση του Μορτόγια, την οξυδερκή κρίση και ευαισθησία: Για παράδειγμα, σταχυολογώντας (στη συνέχεια θα επανέλθουμε και σε άλλα κείμενά του με άλλες αφορμές) σημειώνουμε ότι, με αφορμή τον θάνατο της Αχμάτοβα (Μάρτιος 1966), ο Μορτόγιας μόλις έναν μήνα αργότερα αποφαινεται ότι πρόκειται για τη σημαντικότερη ποιήτρια της Ρωσίας, από τις «πηγαίες και πιο ουσιαστικές λυρικές παρουσίες της παγκόσμιας λογοτεχνίας», χαρακτηρίζει τον Κάφκα μεγαλοφυή εικονογράφο της απόλυτης μοναξιάς και του απόλυτου φόβου ενώ για τον Μπένγιαμιν επιφυλάσσει μια ρητή και κατηγορηματική διαπίστωση: ότι πρόκειται αναμφίβολα για τον οξυδερκέστερο κριτικό νου της μεσοπολεμικής Γερμανίας.⁵

Με τη φιλοδοξία λοιπόν της ανασυγκρότησης της αδικώς λησμονημένης συγγραφικής ταυτότητας του Δημήτρη Μορτόγια, αλλά και της διερεύνησης του αποτυπώματος της παρουσίας του στη δημόσια σφαίρα, ξεκινούμε από τα ποιη-

⁵ Δ.Μ. [= Δημήτρης Μορτόγιας], «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Άννα Αχμάτοβα», περ. *Εποχές*, τχ. 36 (Απρ. 1966) 368· «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Γύρω στον Κάφκα», περ. *Εποχές*, τχ. 44 (Δεκ. 1966) 577· «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Οι επιστολές του Benjamin», περ. *Εποχές*, τχ. 47 (Μάρτ. 1967) 276.

τικά κείμενα και συνεχίζουμε με το πολυδύναμο κληροδότημα των κριτικών του αντιλήψεων συζητώντας τις αισθητικές και ιδεολογικές ορίζουσες του έργου, διερευνώντας εκλεκτικές συγγένειες και εξετάζοντας τα δίκτυα των συνομιλητών του, προγενέστερων και μεταγενέστερων· άλλωστε η υπόθεση εργασίας μας ότι ιδέες και απόψεις του προαναγγέλλουν ορισμένες από τις τάσεις και κατευθύνσεις που καθίστανται κυρίαρχες στα χρόνια της Μεταπολίτευσης κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, προς τη δημιουργία δηλαδή μιας αλυσίδας, προς την κατάθεση μιας πρότασης και περί γενεαλογίας τόσο προγόνων όσο και επιγόνων. Ακολουθεί η μελέτη για τη διαμόρφωση της ιδεολογικής υποδομής του Μορτόγια και της συνακόλουθης δημόσιας παρέμβασής του και, τέλος, μελετάται η κριτική πρόσληψη του έργου του. Η εργασία ολοκληρώνεται με δύο Παραρτήματα (I και II)· στο πρώτο, συγκροτείται για πρώτη φορά η Εργογραφία του Δημήτρη Μορτόγια και στο δεύτερο, δημοσιεύεται το ανέκδοτο κείμενό του με τον ψευδεπίγραφο τίτλο «21η Απριλίου»· ευγενικά μας παραχωρήθηκε για δημοσίευση από τον αδελφό κ. Βασίλη Μορτόγια, τον οποίο κι ευχαριστούμε θερμά για την αφειδώλευτη υποστήριξη και για την παροχή σχετικού αρχειακού υλικού.

Ποιητικοί πειραματισμοί

Θεωρούμε πως τα σαράντα επτά ποιήματα που περιλαμβάνονται στον οικείο τόμο θα μπορούσαν τυπολογικά να διακριθούν σε τρεις επιμέρους θεματικές περιοχές, με την απαραίτητη διευκρίνιση ότι ο χαρακτήρας αυτής της διάκρισης είναι σχηματικός, γιατί σε κάποια από τα ποιήματα αυτές οι περιοχές συνυπάρχουν και συλλειτουργούν: α) τη λυρική και αισθησιακή στην οποία εντάσσουμε τα δεκαοκτώ πρώτα, β) την κοινωνική και πολιτική στην οποία τοποθετούμε τα επόμενα έντεκα και γ) την υπαρξιακή στην οποία, κατά τη γνώμη μας, εγγράφονται τα δεκαοκτώ τελευταία ποιήματα.

Η πρώτη θεματική ζώνη υπάγεται, ως έναν βαθμό, στον απόηχο της γενιάς του 1920, διότι κυριαρχούν αφενός μια ισχυρή διάθεση δυσφορίας και απελπισίας, απόρροια του μαρασμού που προκαλεί στο ποιητικό υποκείμενο η ασφυκτική ζωή της επαρχίας και αφετέρου μια έντονη τάση φυγής. Αυτή η ανάγκη διασταυρώνεται κάποιες φορές με μια γενική και αόριστη κοινωνική κριτική, που αποδίδεται υφολογικά μέσα από έναν αιχμηρό σαρκασμό απέναντι στις αυστηρές συμβάσεις, στους τυπολατρικούς καθωσπρεπισμούς και στην κοινωνική υποκρισία και μέσα από μια ήπια σάτιρα και υφέρπουσα ειρωνεία απέναντι στα αστικά ιδεολογήματα και στις εθνικιστικές ρητορείες. Χωρίς να αντιτάσσει ακόμη μια εμπεριστατωμένη κοινωνική προβληματική, το ποιητικό υποκείμενο προσπαθεί να αντισταθμίσει τη ζοφερή ατμόσφαιρα, στρεφόμενο ανασχετικά προς τη μαγεία των αισθήσεων, την τρυφή και ανέφελη ζωή. Ωστόσο, η συνειδητοποίησή του στο ποίημα «Με κενό βαλάντιο» πως «*Μάζεψε γνώση / με το τσουβάλι / πού να τη δώσει / πού να τη βάλει*» δεν μπορεί παρά να εκληφθεί ως έμμεσος αλλά σαφής υπαινιγμός ότι η συσσωρευμένη γνώση αποβαίνει αναποτελεσματική, γιατί αδυνατεί να προσφέρει κάποιο άμεσο, πνευματικό και υλικό, αντίκρισμα.⁶ Έτσι, αυτή η νύξη λειτουργεί ως διάυλος μέσω του οποίου μεταβαίνουμε στην κοινωνική και πολιτική περιοχή.

⁶ Δημήτρης Μορτόγιας, «Με κενό βαλάντιο», *ό.π.* (σημ. 2), σ. 16.

Στον νέο θεματικό κύκλο, η οδύνη του ποιητικού υποκειμένου συγκεκριμενοποιείται περαιτέρω, καθώς αποδίδεται σε ένα κεντρικό αίτιο: Την εγχώρια και διεθνή αστική κυριαρχία. Με λόγο άλλοτε αλληγορικό και άλλοτε σατιρικό, ο ποιητής ασκεί κριτική στην αστική εξουσία για το ήθος και ύφος που τη διέκριναν: Το κράτος των διώξεων που εγκαθίδρυσε, την κομπορημοσύνη και τον σχολαστικισμό που τη συνόδευαν. Η χροιά της κριτικής του εναλλάσσεται μεταξύ μιας ευρύτερης αντιεξουσιαστικής ρητορικής και συχνότερα ενός ανανεωτικού λόγου, αιρετικού προς τον ορθόδοξο μαρξισμό, αίρεση που πυροδοτείται από αλλεπάλληλες απογοητεύσεις: Τη διάψευση του σοσιαλιστικού πειράματος στο μοντέλο του σοβιετικού μαρξισμού (*Στη Μέκκα κατασκευάζονται / μεταξωτά συντρόφια, / δεν οφθαλμοπατούν τους άπιστους / διαλεκτικότητα γκόλφια*), την παραμόρφωση του κοινωνικού οράματος από το Κόμμα (*προσέκρουσε το φως στους αμφιβληστροειδείς / των απολογητών της εκμετάλλευσης / και εξαερώθηκε*), την αδράνεια και παθητικότητα των μαζών (*με ψηλομύτα καταφρόνια / τ' άστρα το χάλι μας θωρούν*) και τελικά την ανεπάρκεια του ποιητικού λόγου να αποδώσει την τραγική κατάσταση που διαμορφώθηκε (*κούφια λύρα*). Μπροστά στη γενική έκπτωση, ο ποιητής αναδιπλώνεται, προκρίνοντας την απομόνωση και την κοινωνική αποστροφή, ως τη μόνη δυνατή ηθική και ακέραια στάση απέναντι στη συλλογική αλλοτρίωση: *Ξάπλωσε στους τοξότες ανάσκελα / και φιλοδώρησε το σύμπαν φάσκελα*.⁷

Εφόσον το κοινωνικο-πολιτικό όραμα αποδεικνύεται αυταπάτη, το ποιητικό υποκείμενο στρέφεται στο εξής στον εαυτό του, στροφή που εκβάλλει στα ποιήματα της τελευταίας ενότητας σε μια οδυνηρή υπαρξιακή προβληματική. Κοινός παρονομαστής αυτής της ενδοσκόπησης είναι η πυκνή παρουσία του θανάτου, η οποία λαμβάνει ποικίλες αναπαραστάσεις και διαδοχικούς αναβαθμούς. Η ζοφερή ατμόσφαιρα αποδίδεται άλλοτε με υλικούς όρους, γιατί ο χώρος και ο χρόνος συστέλλονται (*Φραγγελωμένες φυλακές οι πολιτείες [...] Ένας χρόνος έφυγε / δεν το καταλάβαμε*) και άλλοτε με οντολογικούς όρους, καθώς αισθητοποιείται ο αέναα επαναλαμβανόμενος κύκλος ανάμεσα στη γέννηση και τον θάνατο, που επικρέμαται στην ανθρώπινη ζωή (*Είναι παραλήρημα; / Νεογνό που δεν ολοκληρώθηκε στην κοιλιά της μάνας του; / Είναι πτώμα / που δεν τ' αποσύνθεσε η σήψη ακόμα;*). Υπό αυτές τις συνθήκες, ο θάνατος αρχίζει να κατακλύζει με προοδευτική ένταση και οξύτητα τις σκέψεις του ποιητικού υποκειμένου. Συλλαμβάνεται ως επικείμενος κίνδυνος (*το παντοδύναμο ακούγεται σύρσιμο / πανάρχαιου ερπετού*) που συντελεί στη συνειδητοποίηση της μηδαμινότητας και ματαιότητας της ύπαρξης (*Είμαι ένα ψάρι που φωσφορίζει στο βυθό του ωκεανού [...] Γιατί να υπάρχει ένα ψάρι / που φωσφορίζει αιχμάλωτο στο βυθό του ωκεανού;*), με αποτέλεσμα τη δραματική αποστροφή του ποιητικού υποκειμένου προς τον θάνατο (*άδραξε την ψυχή μου*) και τελικά την τραγική ομολογία πως ο θάνατος επίκειται άμεσα: *Τί με νοιάζει αν άκουσα / βήματα θανάτου*.⁸

Δοκιμιακές καταθέσεις

Αν και αυτό το έργο υπήρξε φειδωλό και σχεδόν άγνωστο στους κριτικούς της εποχής του, με βάση τα λίγα κριτικά τεκμήρια που διαθέτουμε και για τα οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, παρά το γεγονός

⁷ Δημήτρης Μορτόγιας, «Θέρος αθησαύριστο, θέρος αθάμβωτο», *ό.π.* (σημ. 2), σ. 22.

⁸ Δημήτρης Μορτόγιας, «Ένας χρόνος έφυγε», *ό.π.* (σημ. 2), σ. 56.

ότι δεν γίνεται αναλυτική συζήτηση, αναγνωρίζεται ωστόσο σε γενικές γραμμές η πρωτοτυπία του λόγου του Μορτόγια. Προεκτείνοντας αυτές τις παρατηρήσεις θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η πρωτοτυπία έγκειται στον προδρομικό χαρακτήρα του κριτικού του λόγου και συνεπώς μόνο επιφανειακά θα μπορούσε να καταταχθεί στους στοχαστές και κριτικούς της μεταπολεμικής γενιάς, καθώς ο πυρήνας της σκέψης του συμπλέει με προβληματισμούς των κατοπινών χρόνων. Για την ευχερέστερη παρακολούθηση ομαδοποιούμε τις κριτικές αντιλήψεις του Μορτόγια γύρω από άξονες, τους οποίους τιτλοφορούμε ως ακολούθως: α) συνέχειες και ασυνέχειες, β) λαϊκός πολιτισμός και παράδοση, γ) η αυτονομία της τέχνης, δ) Ανδρέας Κάλβος, Κ.Π. Καβάφης· παράλληλοι.

α) Συνέχειες και ασυνέχειες

Πρώτα απ' όλα, στην ημιτελή μελέτη του για την τεκμηριωτική αξία του μεσοπολεμικού μυθιστορήματος διαπιστώνει ένα ερευνητικό κενό: Θεωρεί ότι οι απόπειρες για τη μελέτη της κοινωνικής δομής και της ιστορικής ιδιομορφίας της νεοελληνικής κοινωνίας υστερούν και σε ποσοτικό και σε ποιοτικό, κατά κύριο λόγο, επίπεδο. Μέσα από αυτό το πρίσμα, το μυθιστόρημα της γενιάς του 1930 από τη μια και το ιδεολογικό υπόβαθρο της νεοελληνικής κοινωνίας από την άλλη αναπτύσσουν, κατά τον Μορτόγια, μια αμοιβαία και διαλεκτική σχέση: Τόσο το μεσοπολεμικό μυθιστόρημα μπορεί να αποκαλύψει διάφορες πλευρές της κοινωνικής μας πραγματικότητας, όσο και το ιδεολογικό πλέγμα της νεοελληνικής κοινωνίας ενδέχεται να αποκρυπτογραφήσει επιμέρους διαστάσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας.

Αφού επισημάνει ότι οι κοινωνιολογικές εργασίες με αντικείμενο αναφοράς τον χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας είναι ευάριθμες μνημονεύοντας ως κύριους εκπροσώπους αυτών των ερευνών τον Γ. Σκληρό και τον Δ. Δανηλίδη, στη συνέχεια υπογραμμίζει τη βασική αδυναμία αυτών των εργασιών. Παραθέτουμε:

Το βασικό ελάττωμα αυτών των αναζητήσεων, που δυσμενέστατα επηρεάζει τη γνωστική μας ακεραιότητα, πηγάζει από τον ασφυκτικό ιδεολογικό τους προσανατολισμό. Τείνουν αποκλειστικά να θεμελιώσουν μια νεοελληνική ιδεολογία βασισμένη σε ιστορικούς τίτλους και να αποδείξουν την άμεση καταγωγή των Νεοελλήνων από τον αρχαίο κόσμο.⁹

Ο αντιρρητικός λόγος που αρθρώνει εκκινεί από το ιδεολογικό έρεισμα στο οποίο βασίστηκαν οι προγενέστερες κοινωνιολογικές μελέτες και ειδικότερα την αντιεπιστημονική και ουσιοκρατική αντίληψη για την άμεση καταγωγή του νέου ελληνισμού από τον αρχαίο κόσμο. Ο Μορτόγιας λοιπόν αποστρέφεται το ιδεολόγημα της «συνέχειας» αναπαράγοντας σε αυτό το σημείο τη συλλογιστική που για το ίδιο θέμα είχε θεμελιώσει πριν λίγα χρόνια ο Δημήτρης Χατζής, τους στοχασμούς του οποίου φαίνεται πως είχε υπόψη. Ο Χατζής στο κείμενό του «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”» (1954), αφορμώμενος από το Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ, επικρίνει το ιδεολόγημα της «συνέχειας», διότι η

⁹ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 11.

«συνέχεια» εκλαμβάνεται ως θέσφατο, χωρίς να έχει αποδειχθεί επιστημονικά.¹⁰ Ενώ όμως η ενασχόληση του Χατζή με αυτό το θέμα είναι περισσότερο σταθερή, καθώς στη συνέχεια του άρθρου του εξηγεί περισσότερο τη θέση του, αντιτίθει το νήμα της «ασυνέχειας» και βέβαια στη Μεταπολίτευση προβιβάζει την ασυνέχεια σε δομικό άξονα της ιστορικής του σύλληψης, ο αντιρρητικός λόγος του Μορτόγια σε σχέση με το ιδεολόγημα της «συνέχειας» δεν είναι τόσο αναλυτικός και δεν συμπληρώνεται από θετικές εναλλακτικές προτάσεις για τον χαρακτήρα του νέου ελληνισμού.

Επομένως, η συλλογιστική του Μορτόγια γύρω από το πρόβλημα της «συνέχειας» εξαντλείται μόνο στο πεδίο της πολεμικής και γι' αυτό μοιάζει εκ πρώτης όψεως ελλιπής. Όμως, αυτή η εκτίμηση αναιρείται, αν εξετάσει κανείς το ζήτημα στην ιστορικότητά του. Δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε τον ημιτελή και αποσπασματικό χαρακτήρα της μελέτης του Μορτόγια. Ενδεχομένως, αν προλάβαινε να ολοκληρώσει την εργασία του, η προβληματική του να ήταν περισσότερο εξαντλητική και γόνιμη. Δεν μπορούμε βέβαια να γνωρίζουμε ποιες ήταν οι προθέσεις του και οι υποθέσεις μας για την πιθανή έκβαση της τελικής μορφής που θα μπορούσε να λάβει η εργασία του δεν είναι τίποτα άλλο παρά εικασίες. Το σίγουρο πάντως είναι πως και μόνο η ρητή απόρριψη του ιδεολογήματος της «συνέχειας», έστω και με αυτούς τους όρους, συνιστά από μόνη της, για την εποχή που εκφράζεται, μια τολμηρή και θαρραλέα θέση. Η πρωτοβουλία του Χατζή να αμφισβητήσει την επιστημονική ισχύ της αντίληψης της «συνέχειας» του νέου ελληνισμού από τον αρχαίο κόσμο, πρωτοποριακή και προκλητική καθώς ήταν, δεν μπορούσε να έχει στα μεταπολεμικά χρόνια ιδιαίτερη απήχηση. Μόνο στη Μεταπολίτευση είχαν πια διαμορφωθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις αλλά και η αναγκαία υποδομή για την πιο εμβριθή διερεύνηση του ζητήματος, την επέκτασή του και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, τη γενίκευση των σχετικών ερευνών, τη διατύπωση νέων ερωτημάτων και την εξαγωγή νέων χρήσιμων πορισμάτων. Ως εκ τούτου, η μετεξέλιξη αυτών των αντιλήψεων στα μεταπολιτευτικά χρόνια και η ευρεία ανταπόκριση που έλαβαν δικαιώνουν αναδρομικά τους ανολοκλήρωτους στοχασμούς του Μορτόγια και φυσικά την πιο οργανική σύλληψη του Χατζή.

Χρειάζεται ωστόσο να διευκρινίσουμε πως η αδυναμία του Μορτόγια να οικοδομήσει μια διαφορετική αφετηριακή αρχή έναντι του ιδεολογήματος της «συνέχειας» δεν συνεπάγεται τον εγκλωβισμό του στοχασμού του μόνο σε μια στείρα και απλή αντίθεση προς το διαδεδομένο ιδεολόγημα. Η επενέργεια των στοχασμών του Χατζή υπήρξε συνθετότερη και ουσιαστικότερη για δύο κύριους λόγους. Πρώτον, η αντιπαράθεση του Μορτόγια προς το ιδεολόγημα της «συνέχειας» απορρέει από το ίδιο κίνητρο με το κίνητρο που είχε και ο Χατζής: Την αντίκρουση και αποδόμηση του ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας. Για την περίπτωση του Χατζή, η Βενετία Αποστολίδου υποστηρίζει ότι «το αρχικό λοιπόν κίνητρο για την έμφαση στην ασυνέχεια είναι η αντιπαράθεση στην ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, η αντιπαράθεση δηλαδή σε μια ιδεολογία που θεωρούσε σκοταδιστική, στείρα και άγονη από κάθε άποψη».¹¹ Αντίστοιχα, ο Μορτόγιας, αφού αντικρούσει το ιδεολόγημα της «συνέχειας», υπογραμμίζει ότι η κοινωνική απήχηση που λαμβάνει το ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας ελαττώνεται μετά τη Μι-

¹⁰ Δημήτρης Χατζής, *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμ.-εις. Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακίό, Αθήνα 2005, σ. 39-84.

¹¹ Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 330.

κρασιατική Καταστροφή. Μάλιστα, ο ίδιος κρίνει πως εφεξής η θεωρητική ενασχόληση με το ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε «στείρα» και «ακαδημαϊκή», χαρακτηρισμοί που θυμίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε αυτήν την ιδεολογία και ο Χατζής.¹² Δεύτερον, η διαπίστωση του Μορτόγια για την αδυναμία του νεοελληνικού έθνους να αναγεννηθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και να συγκροτήσει μια νεοελληνική ιδεολογία παραπέμπει συνεκδοχικά στην «ασυνέχεια», δεδομένου ότι και ο ίδιος ο Χατζής εκλαμβάνει αυτήν ακριβώς την αδυναμία ως το κύριο σύμπτωμα της «ασυνέχειας» του νέου ελληνισμού.¹³ Επισημαίνεται χαρακτηριστικά πως ο Χατζής αντιμετωπίζει τη νεοελληνική εθνική κουλτούρα «ως κουλτούρα ενός νέου έθνους που πασχίζει να υπερβεί τις μεσαιωνικές του παραδόσεις και να προχωρήσει σε μια νεότερη σύνθεση· η διαπίστωση ότι η σύνθεση αυτή διαρκώς ματαιώνεται, τον οδηγεί στο να αναδείξει την ασυνέχεια σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της εξέλιξης αυτής».¹⁴

Η προβληματική μεθοδολογία αυτών των κοινωνιολογικών ερευνών που ασπάζονται προκαταβολικά το ιδεολόγημα της «συνέχειας» τεκμαίρεται κατά τον Μορτόγια και από το γεγονός ότι αυτές οι μελέτες οδηγούνται και σε μια δεύτερη λαθροχειρία. Παραθέτουμε:

Ο συγκεκριμένος ιδεολογικός στόχος όχι μόνο εξοστράκισε την έρευνα σε δευτερεύοντα φαινόμενα του λαϊκού πολιτισμού, αλλά έδωσε λαβή και σε τρομακτικές παρερμηνείες μορφωμάτων του σύγχρονου πολιτισμού [...] αναζητώντας την πηγή τους όχι στις ζωντανές δυνάμεις του παρόντος αλλά σε παμπάλαιες ιστορικές μνήμες.¹⁵

Η αντίθεσή του επομένως προς τις κοινωνιολογικές μελέτες που υιοθετούν τη δεσπόζουσα αφήγηση του ιδεολογήματος της «συνέχειας» οφείλεται και στην αποστεωμένη οπτική τους απέναντι στο ζήτημα του λαϊκού πολιτισμού. Κατά τη γνώμη του, αυτές οι κοινωνιολογικές θεωρίες αγκυλώνονται σε «παμπάλαιες ιστορικές μνήμες», δηλαδή σε μια σχεδόν μεταφυσική αντίληψη γύρω από το παραδοσιακό παρελθόν, αντί για τις «ζωντανές δυνάμεις του παρόντος», δηλαδή την ανίχνευση των ακμαίων στοιχείων της παράδοσης που επιβιώνουν και στο παρόν.

β) Λαϊκός πολιτισμός και παράδοση

Όπως γνωρίζουμε, το ζήτημα του λαϊκού πολιτισμού και της παράδοσης απασχολεί εκτεταμένα το διανοητικό πεδίο της Αριστεράς στα μεταπολιτευτικά χρόνια. Αυτή η έντονη ενασχόληση αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου για την Αριστερά στρατηγήματος: Να επανατοποθετηθεί ως προς το παρελθόν, τον λαό, το έθνος και την ελληνικότητα. Κορύφωση του σχετικού ενδιαφέροντος είναι η ευρεία δημόσια συζήτηση που εκδηλώνεται γύρω από τα θέματα του λαϊκού πολιτισμού και της παράδοσης.¹⁶ Στις απόψεις που διατυπώνονται μπορούμε να

¹² Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 12.

¹³ *Ό.π.*, σ. 14.

¹⁴ Βενετία Αποστολίδου, *ό.π.* (σημ. 11), σ. 332.

¹⁵ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 12.

¹⁶ Το καλοκαίρι του 1979, ο Μάνος Χατζιδάκις διοργανώνει συζήτηση για την παράδοση στα Ανώγεια της Κρήτης, μέρος των εισηγήσεων της οποίας δημοσιεύεται στο περιοδικό *Αντί*. Βλ.

διακρίνουμε σχηματικά δύο κυρίαρχες τάσεις: α) την ανιστορική ή συντηρητική οπτική που εκλαμβάνει τον χαρακτήρα της παράδοσης ως αρραγή και αναλλοίωτο, εξισώνει τον λαϊκό πολιτισμό με την παράδοση και κατά συνέπεια αντιμετωπίζει τον λαϊκό πολιτισμό ως μια απλή αναβίωση όλων των συντελεστών της παράδοσης· β) την ιστορική ή προοδευτική οπτική που αίρει τη σχετική εξίσωση, υπογραμμίζει τον ρευστό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της παράδοσης, συλλαμβάνει τον λαϊκό πολιτισμό συγχρονικά και αποβλέπει στον εμπλουτισμό του μόνο με τα ζωντανά και προοδευτικά στοιχεία της παράδοσης που επιβιώνουν στο παρόν.

Συνεπώς, η αποστασιοποίηση του Μορτόγια από τις κοινωνιολογικές θεωρίες που εμμένουν στη σημασιοδότηση του λαϊκού πολιτισμού ως απλή αναβίωση των στοιχείων της παράδοσης και η αντιπρότασή του για ενίσχυση του λαϊκού πολιτισμού με τα στοιχεία της παράδοσης που εξακολουθούν να ακμάζουν στο παρόν συνοψίζει πολύ νωρίς αυτό που στα μεταπολιτευτικά χρόνια αποτελεί το κεντρικό διακύβευμα γύρω από την προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού και της παράδοσης, το δίλημμα δηλαδή μεταξύ επιβίωσης και αναβίωσης. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι πως από τις δύο γραμμές που επικρατούν τάσσεται ανεπιφύλακτα με την προοδευτικότερη.

Συνοψίζοντας τις αιτιάσεις του Μορτόγια απέναντι στις κυρίαρχες κοινωνιολογικές μελέτες, παρατηρούμε πως πηγάζουν από ένα ακανθώδες κατά τον ίδιο πρόβλημα: Τον ιδεολογικό υπερκαθορισμό αυτών των ερευνών από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα της «συνέχειας», με επακόλουθο την παραχάραξη και παρερμηνεία θεμελιωδών ζητημάτων που αφορούν την ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ελλάδας, δηλαδή την εσφαλμένη αντίληψη περί άμεσης καταγωγής των νεοελλήνων από την αρχαιότητα και την απλουστευτική γενίκευση για τον χαρακτήρα του σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού ως αντανάκλαση όλων των στοιχείων της παράδοσης.

γ) Η αυτονομία της τέχνης

Μεταφέροντας την προβληματική του στο ειδικότερο πεδίο της τέχνης, ο Μορτόγιας πιστεύει πως η κοινωνική θεωρία υστερεί συγκριτικά με την τέχνη, γιατί η τέχνη κατορθώνει να αποφύγει ακριβώς αυτό που ζημιώνει την κοινωνιολογική έρευνα, δηλαδή τον ιδεολογικό υπερκαθορισμό: «Ό,τι όμως δεν επιτεύχθηκε στο χώρο της θεωρίας, ως ένα βαθμό αναπληρώθηκε από την τέχνη».¹⁷ Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Το πλεονέκτημα της τέχνης έναντι της κοινωνικής θεωρίας έγκειται, κατά τον Μορτόγια, σε μια εγγενή δωρεά: Την αυτονομία της. Μολονότι αναγνωρίζει πως η αντίληψη περί αυτονομίας της τέχνης φέρει ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πρόσημο, θεωρεί πως τελικά αυτό το πρόσημο αντιστρέφεται, διότι η κοινωνική δραστηριότητα της τέχνης επιτυγχάνεται χάρη στην αυτονομία της. Αυτή η κάπως αντιφατική θέση εξομαλύνεται, καθώς αποσαφηνίζεται αμέσως παρακάτω. Συνεχίζοντας λοιπόν τη σκέψη του, υποστηρίζει πως η αντίληψη για την αυτονομία της τέχνης παρέχει στην τέχνη την ευκαιρία να απε-

Μάνος Χατζιδάκις, «Μυθολογικά της παράδοσης», περ. *Αντί*, τχ. 133 (31 Αυγ. 1979) 29-30· Φίλιππος Ηλιού, «Ιδεολογική χρήση της παράδοσης», *ό.π.*, 30-31· Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Τα παραλειπόμενα ενός διαλόγου για την παράδοση», *ό.π.*, 32-33· Δ.Ν. Μαρωνίτης, «Η παράδοση και οι παραδοσιακές περιπέτειες της νεοελληνικής ποίησης», *ό.π.*, 33-35 [= *Μέτρια και μικρά*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 203-209].

¹⁷ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 14.

γκλωβιστεί από την κυρίαρχη ιδεολογία και άρα η αυτονομία της τέχνης προβιβάζεται σε φορέα χειραφέτησης. Παραθέτουμε:

Η αιτία που επιτρέπει στην τέχνη να είναι ανθεκτικότερη στην έφοδο της ιδεολογίας και της προπαγάνδας και να ψηλαφεί τολμηρότερα την αλήθεια ανάγεται αφενός στο αντικείμενο της τέχνης, και αφετέρου στη διαδεδομένη πλάνη που τοποθετεί την τέχνη έξω από τις διαμορφωτικές δυνάμεις της κοινωνικής ζωής. Μολονότι η πλάνη αυτή είναι η ίδια ιδεολογικά καθορισμένη, έχει σαν αποτέλεσμα να χειραφετείται η τέχνη από την ιδεολογία, να μεταχειρίζεται κυριαρχικά το υλικό της, και να μη μένει προσηλωμένη στις πρόδηλες κοινοτοπίες της στιλπνής πρόσοψης.¹⁸

Γι' αυτόν τον λόγο, η επαφή του λογοτέχνη με αυτήν την τέχνη του επιτρέπει να αντισταθμίσει τους περιορισμούς που ανακύπτουν από την κυρίαρχη ιδεολογία, να της ασκήσει κριτική και να την αναιρέσει («Το αντικείμενο της τέχνης ωθεί τον καλλιτέχνη πέρα από τις σχηματοποιημένες φαλκιδεύσεις της μαχόμενης ιδεολογίας»), ενώ η στρατευμένη τέχνη προκαλεί αντιδιαμετρικά αποστροφή, διότι αποτυπώνει έκδηλα τις ιδεολογικές πλάνες:

Η αποστροφή που αναδίνει η φτηνή λογοτεχνία ή ο επιπόλαιος οπτιμισμός της στρατευμένης τέχνης, που δε μονοπωλείται από το σοσιαλιστικό ρεαλισμό, απορρέει από το ψεύδος της ιδεολογίας που γίνεται εμφανέστερο και αποκρουστικότερο όταν απεκδύεται τη γενικευτική διατύπωση της θεωρίας και εικονογραφείται πάνω στη συγκεκριμένη ανθρώπινη μοίρα.¹⁹

Ο Μορτόγιας προεκτείνει την κλασική μαρξιστική θέση ότι «η ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση», προβάλλοντας την αντίληψη ότι αυτό το ψεύδος της ιδεολογίας είναι εμφανέστερο στη στρατευμένη τέχνη παρά στη θεωρία, γιατί αποτυπώνεται πάνω στη συγκεκριμένη ανθρώπινη μοίρα. Τη στιγμή επομένως που μεμονωμένες φωνές της ανανεωτικής Αριστεράς αρχίζουν δειλά-δειλά να ασκούν μια φανερή αλλά σχετικά ήπια κριτική στην κομματική στράτευση, αντιπροτείνοντας μια άλλου είδους δέσμευση, ο Μορτόγιας αποκηρύσσει ρητά τη στράτευση ως παραμορφωτική της πολιτικής, της ιδεολογίας και της αισθητικής, εδράζοντας τον κοινωνικό χαρακτήρα της λογοτεχνίας στην αυτονομία της. Οι τολμηρές για την εποχή του κριτικές θέσεις ευοδώνονται και εδραιώνονται στα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Τότε, στο πεδίο της ανανεωτικής Αριστεράς αναπτύσσεται ένας (ανα)στοχαστικός λόγος για το θέμα της στράτευσης, με αποτέλεσμα η στρατευμένη τέχνη να αντιμετωπίζεται άλλοτε συναινετικά και άλλοτε αδιάλλακτα. Η κατηγορηματική απόρριψη της στράτευσης από τον Μορτόγια τον τοποθετεί αρκετά νωρίς στον προθάλαμο των αντιλήψεων που εκφράζονται αργότερα από το πιο προωθημένο μέρος της μεταπολιτευτικής Αριστεράς.

Εκτιμούμε πως η πολύ ριζοσπαστική και μοντέρνα για την εποχή που διατυπώνεται άποψη του Μορτόγια οφείλεται, ως έναν βαθμό, στη διαμονή του τα κρίσιμα χρόνια της διαμόρφωσης στις χώρες της Ευρώπης, κυρίως όμως στην

¹⁸ *Ο.π.*, σ. 14.

¹⁹ *Ο.π.*, σ. 14-15.

εκ του σύνεγγυς προσέγγιση των νέων θεωριών του δυτικού μαρξισμού. Πιο αναλυτικά, η προβληματική του για την αυτονομία της τέχνης, προϋποθέτει τις πρωτοπόρες αντιλήψεις που εκφράζονται για το ίδιο θέμα στο περιοδικό *Κριτική* (1959-1961) μερικά χρόνια πριν, αλλά και συγχρονίζεται με τη θεωρία του γενετικού δομισμού του Althusser.²⁰ Η θέση του Althusser ότι τα καλλιτεχνικά έργα, έχοντας τους δικούς τους νόμους, μπορούν τόσο να περιγράφουν την εμπειρία των κυρίαρχων ιδεολογιών όσο και να τις υπονομεύουν ή να τις ανατρέπουν –ακόμα και όταν ο αρχικός τους στόχος είναι να αναπαράγουν τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις– υπολανθάνει στη διαπίστωση του Μορτόγια ότι η αυτονομία της τέχνης, μολονότι ιδεολογικά σημασιοδοτημένη, είναι εκείνη που επιτρέπει στην τέχνη να αντιστέκεται στην κυρίαρχη ιδεολογία και προπαγάνδα, αλλά και να την αποδομεί.²¹ Με αφετηρία λοιπόν το περιοδικό *Κριτική* (1959-1961), το οποίο εισηγείται την αντίληψη για την αυτονομία της τέχνης, ο Μορτόγιας προεκτείνει τη σχετική προβληματική εντοπίζοντας την κοινωνική διάσταση της τέχνης στην αυτονομία της. Η αντίληψη του Μορτόγια ότι το κοινωνικό αποτύπωμα της τέχνης οφείλεται στην αυτονομία της βρίσκει απήχηση στα μεταπολιτευτικά χρόνια. Σημειώνουμε, για παράδειγμα, ότι ο Γιώργος Γιαννουλόπουλος στο άρθρο που δημοσιεύει στο περιοδικό *Ο Πολίτης* με τίτλο «Η σύγχρονη ριζοσπαστική κριτική για τη λογοτεχνία. Με αφορμή το βιβλίο του Τόνου Μπένετ “Φορμαλισμός και μαρξισμός”» επαναφέρει τη συνάρτηση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της τέχνης και στην αυτονομία της, υπό την έννοια ότι το αισθητικό πεδίο συνιστά από μόνο του ένα αυτοδύναμο και ολοκληρωμένο κοινωνικό σύμπαν.²²

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να ανακαλέσουμε επικουρικά τα σύντομα κείμενα του Μορτόγια τόσο για τον Brecht στις *Εποχές*, με αφορμή τη συμπλήρωση δέκα ετών από τον θάνατό του όσο και για τον Walter Benjamin, με αφορμή την κυκλοφορία των επιστολών του.²³ Τόσο η θέση του Benjamin για την αποστολή της τέχνης και κυρίως η σύλληψη του Brecht για τον ρόλο του καλλιτέχνη εμφωλεύουν στις αντιλήψεις του Μορτόγια, όπως αυτές εκτίθενται στα δοκίμιά του, ιδίως στη μελέτη του για το μυθιστόρημα. Ο Μορτόγιας υπογραμμίζει πως για τον Brecht ο καλλιτέχνης ισοσταθμίζεται μ’ έναν επίμονο εραστή των μορφών και με μια οντότητα που υπερίπταται της πραγματικότητας, ενώ παράλληλα τονίζει πως, κατά τον Benjamin, αφετηριακή αρχή της τέχνης είναι η ανίχνευση και η χαρτογράφηση των υπερκείμενων και υπερατομικών νομοτελειών που εγγυώνται την αιωνιότητα και διαρκή παρουσία των καλλιτεχνικών προϊόντων.

²⁰ Για τον χαρακτήρα του περιοδικού *Κριτική* βλ. Μιχ. Γ. Μπακογιάννης, *Το περιοδικό “Κριτική” (1959-1961). Μια δοκιμή ανανέωσης του κριτικού λόγου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

²¹ Για μια σύνοψη των αντιλήψεων του Althusser βλ. ενδεικτικά Αντώνης Δεσποτίδης – Γιάννης Παρίσης, στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 1346.

²² Γιώργος Γιαννουλόπουλος, «Η σύγχρονη ριζοσπαστική κριτική για τη λογοτεχνία. Με αφορμή το βιβλίο του Τόνου Μπένετ “φορμαλισμός και μαρξισμός” (μεταφ. Σ. Τσακνιά, εκ. Νεφέλη 1983)», περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 69-70 (Οκτ. 1985) 114-121.

²³ Δ.Μ. [= Δημήτρης Μορτόγιας], «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. 10 χρόνια απ’ τον θάνατο του Μπρεχτ», περ. *Εποχές*, τχ. 41 (Σεπτ. 1976) 277· Δ.Μ. [= Δημήτρης Μορτόγιας], «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Οι επιστολές του Benjamin», περ. *Εποχές*, τχ. 47 (Μάρτ. 1967) 276.

Παραθέτει την αυτοαναφορική ρήση του Brecht πως «σκέπτομαι σε υπερθετικό βαθμό ως καλλιτέχνης έτσι που μου είναι αδύνατο να πάρω κάτι εντελώς στα σοβαρά», κι ερμηνεύει αυτήν την αινιγματική φράση ως ένδειξη της αντίληψης του Brecht για τον καλλιτέχνη, που μεταγράφεται σημειολογικά σε μια μορφή που υπερίπταται της καθεστηκυίας πραγματικότητας. Επομένως, η κατά τον Μορτόγια μπρεχτική αντίληψη για τον καλλιτέχνη φαίνεται να λανθάνει στη δική του θέση ότι η προσέγγιση της τέχνης επιτρέπει στον καλλιτέχνη να αποστασιοποιηθεί από την κατεστημένη ιδεολογία.

Άλλωστε, η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι το ενδιαφέρον του Μορτόγια για τον Brecht μοιάζει να είναι κάπως συστηματικό και πάγιο. Εκτός από το κείμενο που μόλις αναφέραμε, το αμέσως επόμενο δοκίμιο που εμπεριέχεται στο *Δείγμα γραφής* αφορά «Το θέατρο του Μπρεχτ».²⁴ Στο κείμενο αυτό, ο Μορτόγιας είναι από πολύ νωρίς ενήμερος για τα διδάγματα του Brecht στον χώρο του θεάτρου και ειδικότερα για το περίφημο τέχνασμα της αποστασιοποίησης. Με αυτό το τέχνασμα, κατά τον Μορτόγια, ο Brecht παρέχει στον αναγνώστη προνομιακό ρόλο, αναβιβάζοντάς τον σε ισότιμο στη διαδικασία εξαγωγής του νοήματος, καθώς τον ωθεί να ενεργοποιηθεί και να δράσει. Παραθέτουμε:

Το βλέμμα του θεατή πρέπει να απαλλαγεί από την ουδετεροποίηση απέναντι στην πραγματικότητα, που δημιουργεί η τριβή και η καθημερινή επανάληψη. Το καθιερωμένο από τη χρήση και τη συνήθεια «αυτονόητο» οφείλει να καταστεί προβληματικό, για να λειτουργήσει κριτικά το λογικό.²⁵

Αν και το έργο του Brecht είναι ευρέως γνωστό στα μεταπολεμικά χρόνια, η αριστερή διάνοηση αξιοποιεί τα διδάγματά του στον χώρο της λογοτεχνικής κριτικής κυρίως στη μεταπολιτευτική περίοδο. Ο Μορτόγιας και σε αυτό το σημείο πρωτοπορεί. Στο επόμενο δοκίμιό του, με τίτλο «Ούβε Γιόνσον, *Το τρίτο βιβλίο για τον Άχιμ* (Uwe Johnson, *Das dritte Buch über Achim*)», αποπειράται να επιστρατεύσει σε επίπεδο εφαρμοσμένου κριτικού λόγου τα διδάγματα του Brecht.²⁶ Εξαίρει τη συγγραφική επιλογή του Johnson να αισθητοποιήσει το κοσμοείδωλο και την τελική έκβαση του λογοτεχνικού κειμένου του με τρόπο ρευστό, ανοιχτό ή αλλιώς αενάως εγγράψιμο, διότι με αυτόν τον τρόπο παρέχει στον αναγνώστη την ελευθερία να δράσει αυτόβουλα και αυτεξούσια, ομολογώντας ρητά την επενέργεια που σε αυτήν την επιλογή του συγγραφέα άσκησε ο Brecht: «Η τελική απόφαση δε θα εκφωνηθεί. Ο χώρος αφήνεται ελεύθερος στον αναγνώστη, για να δράσει με πρωτοβουλία και δημιουργικότητα. Σ' αυτό το σημείο η επίδραση του Brecht είναι έκδηλη».²⁷

δ) Ανδρέας Κάλβος, Κ.Π. Καβάφης· παράλληλοι

Στα επόμενα δοκίμια του τόμου, ο Μορτόγιας εστιάζει σε δύο λογοτέχνες που παραγνωρίστηκαν στην εποχή τους, εξαιτίας των ιδεολογικών κατασκευών που εμπεδώθηκαν στο συλλογικό φαντασιακό του νεοελληνικού πνευματικού και

²⁴ *Δείγμα γραφής*, ό.π. (σημ. 1), σ. 87-95.

²⁵ *Ό.π.*, σ. 94.

²⁶ *Ό.π.*, σ. 96-101.

²⁷ *Ό.π.*, σ. 100.

κοινωνικού πεδίου: Του κυρίαρχου αφηγήματος γύρω από το γλωσσικό ζήτημα στην περίπτωση του Κάλβου και του ανελαστικού ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας στην περίπτωση του Καβάφη. Στο δοκίμιό του για τον Κάλβο, ο Μορτόγιας διαγιγνώσκει τον σχηματικό χαρακτήρα της διάκρισης που κυριαρχεί στο νεοελληνικό πνευματικό πεδίο μετά την απελευθέρωση και τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, με μοναδικό κριτήριο την αντίληψη για το γλωσσικό, διάκριση που διοχετεύεται σε δύο ρεύματα: Το προοδευτικό που υπερασπίζεται τη χρήση της δημοτικής ως γλωσσικού οργάνου και το συντηρητικό που αποβλέπει στην επαναφορά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.²⁸ Αυτή η διάκριση είναι κατά τη γνώμη του έωλη και αβάσιμη, γιατί σε αυτό το γενικό σχήμα εμφανίζονται χάσματα και ρωγμές που το υποσκάπτουν. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετές περιπτώσεις η υιοθέτηση του ενός ή του άλλου γλωσσικού ιδιώματος δεν συνεπάγεται εκ προοιμίου τον αντίστοιχο ιδεολογικό προσανατολισμό. Μνημονεύει παραδειγματικά τον Φώτη Κόντογλου, όπου ο συντηρητικός ιδεολογικός προσανατολισμός του δεν συνάδει με τη δημοτική γλώσσα που υιοθετεί και, αντίστροφα, τον Εμμανουήλ Ροΐδη, όπου η καθαρεύουσα γλώσσα που μετέρχεται αντίκειται στον ομολογουμένως ριζοσπαστικό ιδεολογικό του προσανατολισμό, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται το πορώδες των ορίων.

Για να αποτιμήσουμε το βάθος στο οποίο διεισδύει η οξυδερκής σκέψη του Μορτόγια θα χρειαστεί να λάβουμε υπόψη μας ότι στον χώρο της λογοτεχνικής κριτικής της Αριστεράς αρχίζει να συζητιέται η αποσιώπηση μέρους της λογοτεχνικής μας παράδοσης λόγω γλωσσικών προκαταλήψεων μόλις στη δεκαετία του 1980. Τότε λοιπόν επανεξετάζονται η ποίηση του υπερρεαλισμού και η πεζογραφία του 19ου αιώνα που παραμερίστηκαν για λόγους αποκλειστικά γλωσσικούς, τη χρήση δηλαδή της καθαρεύουσας.²⁹

Με αφορμή λοιπόν την περίπτωση του Κάλβου, ο Μορτόγιας αναδεικνύει το πώς η προνομιακή αφήγηση γύρω από το γλωσσικό ζήτημα οδηγεί σε υπερερμηνείες, δηλαδή την προκαταβολική ένταξη των λογοτεχνών στο προοδευτικό ή το συντηρητικό ρεύμα χωρίς η εκάστοτε ένταξη να συμφωνεί πάντοτε με τις πραγματικές ιδεολογικές πεποιθήσεις του λογοτέχνη, αλλά και σε αδικαιολόγητες παρερμηνείες, δηλαδή τον άδικο παραγκωνισμό σπουδαίων λογοτεχνών. Συνεπώς, αυτή η σπερματική νύξη του Μορτόγια καθίσταται στη δεκαετία του 1980 σημείο αναφοράς, καθώς αποτελεί έναν από τους κύριους άξονες για την (ανα)πραγματέυση του λογοτεχνικού παρελθόντος.

Κατόπιν αφιερώνεται στην αποκατάσταση του ιδεολογικού προσανατολισμού του Κάλβου και του έργου του και τονίζει: «Ο Κάλβος είναι αρχαιστής και οπαδός της ακραίας ριζοσπαστικής πτέρυγας του γαλλικού διαφωτισμού. Το έργο του, αν και είναι γραμμένο κατά τη ζοφερή περίοδο της παντοδυναμίας της Ιεράς Συμμαχίας, απηχεί την ιδεολογία των Ιακωβίνων».³⁰ Το αποφαντικό και τελεσίδικο ύφος του Μορτόγια, στον λόγο του οποίου προηγείται η άρνηση και η θέση εκτοξεύεται –όπως δηλώνει εύγλωττα ίσως και το επώνυμό του (Μορτόγιας = ο χειριστής του πυροβόλου)–³¹ σαν εκπυρσοκρότηση, θα έλεγε κανείς ότι

²⁸ *Ο.π.*, σ. 103.

²⁹ Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 224.

³⁰ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 103.

³¹ Οι πληροφορίες για την προέλευση και τη σημασία του επωνύμου Μορτόγιας οφείλονται στον καθηγητή Στέφανο Κακλαμάνη, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά. Συγκεκριμένα, σε ψηφιακή απαντητική επιστολή του, αναφέρει τα εξής ενδιαφέροντα: «Μορτόγιας: επώνυμο σπάνια ακου-

επανέρχεται, λόγου χάριν, στο κριτικό κείμενο του Βύρωνα Λεοντάρη για τον Καρυωτάκη στο περιοδικό *Σημειώσεις*: «Ο Καρυωτάκης δεν ορίζεται σαν προσωπικότητα, αλλά μόνο σαν πραγματικότητα». ³² Δεν ξέρουμε βέβαια αν ο Λεοντάρης γνώριζε το κείμενο του Μορτόγια και πάντως δεν πρόκειται μόνον για συγγένειες σε υφολογικούς τρόπους και ρητορικά σχήματα. ³³ Θεωρούμε ότι αρχές και αξίες που στοιχειοθετούν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία αυτού του εντύπου συγκλίνουν, κατά κάποιον τρόπο, με ιδεολογικές και αισθητικές συνιστώσες της σκέψης του Μορτόγια. Σημειώνουμε για παράδειγμα τη σύζευξη ανάμεσα στο ενδιαφέρον των *Σημειώσεων* για την ποιητική του αποσπάσματος και στον αποσπασματικό, θραυσματικό και ανολοκλήρωτο δοκιμιακό λόγο του Μορτόγια, την έλξη αμφοτέρων για τη Σχολή της Φρανκφούρτης, την κοινή τους μέριμνα για τη διαφύλαξη της ατομικότητας και της ελεύθερης κριτικής σκέψης, την απροθυμία τους να προτείνουν λύσεις και βέβαια το γεγονός ότι τόσο το περιοδικό όσο και ο στοχαστής ήρθαν –για άλλους λόγους και από διαφορετικές αφητηρίες– σε ρήξη με ορισμένες από τις κυρίαρχες τάσεις και αντιλήψεις της εποχής τους. ³⁴

Στο υπόλοιπο μέρος του δοκιμίου του, ο Μορτόγιας ερμηνεύει το καλβικό έργο από μια κατά κάποιον τρόπο διαλεκτική σκοπιά, αναδεικνύοντας τα σημεία των *Ωδών* που επικυρώνουν τη δημοκρατική ιδεολογία του Κάλβου: α) την αποτύπωση της αρετής με μια εμφανώς πολιτική χροιά, β) την αποδέσμευση της θρησκευτικότητας από τα στεγανά πλαίσια του κληρικαλισμού, γ) την ερμηνεία της ελευθερίας ως αντιαπολυταρχικής και αντι-τυραννικής, δ) την εντιμότητα που αναφαιίνεται από τον σεβασμό στη ζωή των άοπλων αντιπάλων, ε) την αρ-

όμενο πια, προερχόμενο από τη Δ. Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τα Ιόνια νησιά, όπου η λέξη μορτάρι ακούγεται ακόμη. Ως επώνυμο, φαίνεται να έχει εξελιχθεί από επαγγελματικό και από παρωνύμιο (ο μορτόγιας). Η προέλευσή του από την ιταλική *mortaiο* είναι βέβαιη εξ ου και η φωνητική του απόδοση με το -γ- να επέχει θέση ευφωνικού j (γιουτ). 1: το γουδί (λ.χ. στον *Κατσούρμπο* μορτάρι) όπου ο φαρμακοτρίφτης κοπανίζει τα κάθε λογής βότανα για την παρασκευή αλοιφών και καταπλάσμάτων (σιδερένιο, πέτρινο, ξύλινο κλπ. ανάλογα με το υλικό για κοπάνισμα). 2: πυροβόλο βραχύσωμο (σχήματος ανάλογου με γουδί) που εκτοξεύει κάθε λογής βλήματα (από σφαιρίδια και λεπίδες ως καρφιά, ρινίσματα σιδήρου, λιθάρια κ.ά.). Καθώς διασκορπίζονται προκαλούν πολυτραυματισμούς σε στρατιωτικά σώματα που πορεύονται για τη μάχη προκαλώντας θραύση και διαλύοντας τους σχηματισμούς τους. Μορτόγιας, ο χειριστής του πυροβόλου».

«Η λέξη μορτάρι (*mortaro, morter, mortaiο*) απαντάται σε κείμενα του 16ου-18ου αιώνα, ενώ από τα μέσα του 17ου αιώνα για να δηλώσει και το πυροβόλο όπλο. Η χρήση του θα εγκαταλειφθεί από τα τέλη του 18ου αιώνα, λόγω των τεχνικών εξελίξεων στον τομέα της βαλιστικής. Στα καθ' ημάς χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς (ιδίως κατά τον αποκλεισμό κάστρων και οχυρών λόγω της σχετικά εύκολης μεταφοράς του αντί των βαρέων πυροβόλων και της βαλιστικής του εμβέλειας (έδινε στα παντός είδους βλήματα ύψος και αυτά πέφτοντας με δύναμη προκαλούσαν θραύση στις τάξεις των επιτιθέμενων).

³² Βύρων Λεοντάρης, «Θέσεις για τον Καρυωτάκη», περ. *Σημειώσεις*, τχ. 1 (Δεκ. 1973) 69-77 [= *Δοκίμια για την ποίηση*, Έρασμος, Αθήνα 1985, σ. 14-20 και *Κείμενα για την ποίηση*, Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 17-25].

³³ Προφορικές μαρτυρίες πιστοποιούν τη μεγάλη εκτίμηση όχι μόνο του Β. Λεοντάρη αλλά και γενικότερα του κύκλου των *Σημειώσεων* ειδικά σε ό,τι αφορά το κείμενο του Μορτόγια για τον Κάλβο.

³⁴ Αυτό το ειδικότερο θέμα των συγκλίσεων που διαπιστώνονται ανάμεσα στον Μορτόγια και στο κλίμα των *Σημειώσεων* θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας μεταγενέστερης έρευνας, η οποία είναι δυνατόν φυσικά να επεκταθεί και σε άλλα έντυπα. Για τον χαρακτήρα του περιοδικού *Σημειώσεις*, βλ. Σοφία Γ. Παππά, *Η περιοδική έκδοση Σημειώσεις (Α' περίοδος: 1973-1981)*, δακτ. μεταπτυχιακή εργασία (επ. Καλλιόπη-Άντεια Φραντζή), Τομέας ΜΝΕΣ, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, 1993.

χαιολατρία εμπλουτισμένη από το ζωογόνο και ζωοποιό πνεύμα του γαλλικού διαφωτισμού. Εντοπίζοντας στο καλβικό έργο και ορισμένα επικαιρικά στοιχεία, πρόθεση του Μορτόγια είναι να ανασυστήσει την ταυτότητα του ποιητή ως στρατευμένου και επαναστάτη.

Το προοδευτικό ιδεολογικό πρόσημο με το οποίο επενδύει την προσωπικότητα και το έργο του Κάλβου, η διαλεκτική ανάγνωση των Ωδών και βέβαια η κατασκευή της καλβικής υποκειμενικότητας ως στρατευμένης καταδεικνύουν πως στη συλλογιστική του Μορτόγια βρίσκουν ανταπόκριση οι νέες, για την εποχή, κατευθύνσεις με τις οποίες πλούτισε την καλβική έρευνα η μυθιστορηματική βιογραφία *Ανδρέας Κάλβος ο Αγέλαστος* του Κώστα Πορφύρη, που κυκλοφόρησε λίγα χρόνια πριν.³⁵ Η βιογραφία του Πορφύρη συνάπτει την προσωπικότητα και το έργο του Κάλβου με την ιδεολογία του ποιητή και τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην εποχή του, εμμένει στην πολιτική-επαναστατική διάσταση και τελικά ανασκευάζει το παραδεδομένο πορτρέτο του Κάλβου συμπληρώνοντάς το με τη λανθάνουσα ως τότε διάσταση του καρμπονάρου.

Στο ίδιο σχεδόν μήκος κύματος εντάσσεται και ο τρόπος με τον οποίο ο Μορτόγιας προσλαμβάνει την καβαφική ποιητική δημιουργία. Ο Μορτόγιας ερμηνεύει με κοινωνικούς όρους την ανανεωμένη υποδοχή του αναγνωστικού κοινού στο καβαφικό έργο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, αποδίδοντάς τη στην κυρίαρχη –για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Raymond Williams– «δομή της αίσθησης» που επικρατούσε τότε στη συλλογική συνείδηση: Αυτής του εξευρωπαϊσμού.³⁶ Έχει προηγηθεί μερικά χρόνια νωρίτερα η γνωστή μελέτη του Τσίρκα για τον Καβάφη με τίτλο *Ο Καβάφης και η εποχή του* που, όπως γνωρίζουμε, πυροδότησε μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων στον χώρο της αριστερής κριτικής.³⁷ Σε μια εποχή λοιπόν που η εργασία του Τσίρκα για τον Καβάφη αποτελεί πρόκληση για τις στερεοτυπικές εκτιμήσεις της Αριστεράς και γι' αυτό αποδοκιμάζεται από το σύνολο σχεδόν της αριστερής κριτικής, ο Μορτόγιας, αντιστικτικά προς το κυρίαρχο ρεύμα, διαβλέπει έγκαιρα την τομή που συνιστά για τις καβαφικές σπουδές το βιβλίο του Τσίρκα, διότι θεωρεί ότι διανοίγει μια νέα δίοδο για την προσέγγιση της αισθητικής και πολιτικής υπόστασης του Καβάφη· δεν παραλείπει ακόμη να παρουσιάσει τη μέθοδο των τριών κλειδιών που εισήγαγε ο Τσίρκας για την (ανα)προσέγγιση και (επαν)ερμηνεία του καβαφικού έργου. Αν και ο μελετητής παραδέχεται πως το σχήμα του Τσίρκα ενδέχεται να εμπεριέχει ορισμένες αυθαιρεσίες, ασπάζεται την αντίληψή του για την κοινωνική διάσταση της καβαφικής δημιουργίας, προκρίνοντας τον συγχρονισμό του ποιητικού του έργου με τα γεγονότα της εποχής του, έναντι του αλεξανδρινού παρελθόντος.³⁸

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ότι «ο Καβάφης δεν είναι μόνο ποιητής του ατομικού μικροκόσμου. Είναι κυρίως ποιητής του ιστορικού μεγαλόκοσμου και αριθμητικά το έργο του κατανέμεται εξίσου ανάμεσα στα πάθη

³⁵ Κώστας Πορφύρης, *Ανδρέας Κάλβος ο αγέλαστος: μυθιστορηματική βιογραφία*, 20ός αιώνας, Αθήνα 1962.

³⁶ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 108.

³⁷ Στρατής Τσίρκα, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1958. Βλ. ενδεικτικά, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, επιμέλεια: Χρύσα Προκοπάκη, Κέδρος, Αθήνα 1980 και Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008.

³⁸ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 112.

της ατομικής μάζας και του κοινωνικού εθνικού πεπρωμένου», καταδεικνύει πως μεταξύ της δεσπόζουσας αντίληψης της αριστερής κριτικής για τον Καβάφη και της εναλλακτικής πρότασης του Τσίρκα, ο Μορτόγιας τοποθετείται σε μια περισσότερο «μέση οδό»: Αυτήν της συναίρεσης και της σύνθεσης των δύο αντιθετικών θέσεων.³⁹ Θα ήταν άδικο να χαρακτηρίσουμε τη στάση του Μορτόγια διπλωματική, αλλά με βάση το συγκεκριμένο της περιόδου αρμόζει περισσότερο να της αποδοθεί ο χαρακτηρισμός της καινοτόμας. Σε μια εποχή που για την αριστερή κριτική συλλήβδην η μελέτη του Τσίρκα ήταν «κόκκινο πανί», ο Μορτόγιας τολμά να προσχωρήσει (και) στην πρόταση του Τσίρκα για κοινωνική ανάγνωση της καβαφικής δημιουργίας, εξομαλύνοντας τις ακρότητες και αποφεύγοντας τις υπερβολές αυτής της προσέγγισης. Κυρίως όμως, σε μια εποχή που η σχετική συζήτηση στον χώρο του αριστερού πεδίου εκδηλώνεται με όρους πόλωσης και οξυμένης έντασης, η εκφορά ενός μετριοπαθούς και νηφάλιου κριτικού λόγου μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη υπευθυνότητας, ακεραιότητας και τελικά ως μια πράξη θάρρους και κριτικής τόλμης.

Προκύπτει επομένως ότι αρκετοί από τους στοχασμούς του Μορτόγια δεν μπορούν να συσχετιστούν και τόσο με τον κριτικό λόγο της εποχής του, αλλά αποτελούν τη μήτρα ορισμένων κριτικών αντιλήψεων που προαλείφονταν τότε και που ευδοκιμούν στον χώρο της ανανεωτικής Αριστεράς κατά τα μεταπολιτευτικά χρόνια. Το εύρος της σχετικής παρέμβασης και βέβαια το βάθος στο οποίο υπεισέρχεται στοιχειοθετούν την προδρομική διάσταση του κριτικού λόγου του Μορτόγια, η οποία ενδεχομένως αιτιολογεί την αφάνεια στην οποία περιέπεσε.

Η ιδεολογική διαμόρφωση και το αποτύπωμα της παρουσίας στη δημόσια σφαίρα

Η συστηματική λοιπόν συνδυαστική εξέταση κυρίως των άρθρων και των δοκιμακών του κειμένων προβάλλει ένα ανήσυχο πνεύμα, μια συνείδηση σε συνεχή εγρήγορση, αταλάντευτα στοχαστική και επίμονα αγωνιούσα. Τεκμήριο άλλωστε των παραπάνω αποτελούν και τα διάφορα στάδια στα οποία κλιμακώνεται και συγκροτείται η ιδεολογική υποδομή του κριτικού του έργου. Παρά το σύντομο χρονικό διάστημα της ζωής του, το κοσμοθεωρητικό του υπόστρωμα δεν παραμένει ομοιογενές, αδιαφοροποίητο και στατικό, αλλά υφίσταται ποικίλες διαφοροποιήσεις και μεταβολές. Με κοινό παρονομαστή την εσωτερική του ανάγκη για υπέρβαση της καθεστηκυίας πραγματικότητας, αυτές οι μεταλλαγές μπορούν να αποτυπωθούν σχηματικά σε τρεις επιμέρους φάσεις: Αρχικά στρέφεται στην εμβριθή και διεισδυτική μελέτη μεγάλου μέρους της δυτικής φιλοσοφίας, ιδίως της περιόδου του διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης. Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίο ότι σε απόσπασμα ημερολογιακής καταγραφής που δημοσιεύεται στο *Δείγμα γραφής* επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Συμπαθούσα τις φυσιογνωμίες που ενσάρκωναν το διπλό μου όραμα. Τα μάγια της τέχνης και τον σιδερένιο βηματισμό της επιστήμης. Ο Βολταίρος κυρίως, ο Μοντεσκιέ, ο Ρουσσώ, ο Πλεχάνωφ, ο Αποστολάκης, ο Συκουτρής, ο Ροΐδης».⁴⁰

Όμως, σχετικά σύντομα συνειδητοποιεί την ανεπάρκεια της επιστημονικής γνώσης απέναντι στις άμεσες ανάγκες που ανακύπτουν από τη δεδομένη

³⁹ *Ο.π.*, σ. 113.

⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 120.

υλική και ιστορική πραγματικότητα. Επιζητεί μια πιο ενεργή συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και ασπάζεται τη μαρξιστική κοσμοθεωρία ως την πλέον κατάλληλη για τον σκοπό αυτό. Σε προσωπικές καταθέσεις εξομολογείται αυτήν ακριβώς τη μετατόπιση: «Αργότερα στο πάνθεο των θεών μου προστέθηκε η πολιτική. Τα μαρξιστικά μου διαβάσματα, το πάθος μου για δικαιοσύνη και ισότητα με καλούσαν για ενεργητικότερη συμμετοχή στην ομαδική ζωή, στην ανάμειξή μου στην καθημερινή διαμόρφωσή της».⁴¹ Γρήγορα ωστόσο, οι ελπίδες που είχε εναποθέσει στην επαναστατική προοπτική του ορθόδοξου μαρξισμού διαψεύδονται δραματικά, γιατί η αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον προδίδεται από ένα τραγικό φάσμα εσωτερικών συνειδητοποιήσεων, αμφισβητήσεων και απογοητεύσεων. Στο ημερολόγιό του ομολογεί:

Η προσγείωση συνέβη στην Ευρώπη [...] Το πανεπιστημιακό πρόγραμμα, βαρυφορτωμένο [...] δεν άφηνε περιθώρια για οραματισμό και αυτενέργεια [...] Η κραταίωση της παλινόρθωσης, με τη μεμφίμοιρη σχολαστικότητα και την υποκριτικότατη διαλλακτικότητα, θόλωνε την ιστορική προοπτική. Μόνος με τα σπασμένα μου όνειρα, τα χρεοκοπημένα σχέδια, τα ναυαγισμένα αθλήματα, προσπαθώ να ανασυγκροτηθώ, να ψηλαφήσω τις σωστές μου διαστάσεις και να ενταχθώ μέσα στο χώρο που αναπόδραστα μου επιβάλλει η Ανάγκη.

Τελικά καταλήγει στην οδυνηρή διαπίστωση ότι «δεν με παραμυθεί κανένα θεωρητικό δεκανίκι.»⁴²

Μετά την κατάργηση της ουτοπίας, συνεχίζει τον πρωτογενή του αγώνα για την ερμηνεία της πραγματικότητας με έναν νέο πλοηγό. Το πολυμαθές και φιλέρευνο πνεύμα του και βέβαια η διαμονή του στην Ευρώπη τον φέρνουν πολύ νωρίς σε επαφή με τις σύγχρονες για την εποχή εξελίξεις και θεωρητικές ανακατατάξεις στον χώρο της μαρξιστικής σκέψης, προτού αυτές οι τάσεις εισαχθούν στην Ελλάδα. Ασπάζεται λοιπόν τις ιδέες του δυτικού μαρξισμού σε μια εποχή που ακόμα και στα ευρωπαϊκά κέντρα βρίσκονται υπό εκκόλαψη και έκτοτε εντάσσεται ως το τέλος της ζωής του στις παρυφές μιας πρώιμης για τα ελληνικά δεδομένα ανανεωτικής Αριστεράς. Υπό αυτές τις συνθήκες προσανατολίζεται πια σε μια ηθικού τύπου στάση, εμποτισμένη από το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης και θεμελιωμένη σε επιμέρους δίκτυα διαλόγου με ορισμένους από τους πιο επιφανείς ευρωπαίους μαρξιστές θεωρητικούς, για ζητήματα ιδεολογικής, αισθητικής και μεθοδολογικής φύσης.

Πολύ χρήσιμο για να κατανοήσει κανείς ενδελεχέστερα και σαφέστερα τη φάση στην οποία εκβάλλουν οι ιδεολογικές αναζητήσεις του Μορτόγια είναι το εισαγωγικό σημείωμα που προτάσσει στο μεταφρασμένο κείμενο του Bloch. Οι άξονες που κατά τη γνώμη του διαπερνούν την προβληματική του Bloch τέμνονται με τη νέα κοσμοθεωρία του Μορτόγια. Τους συνοψίζουμε: α) το πάγιο ενδιαφέρον του για τον άνθρωπο, β) τη σταθερή του έγνοια να ξεχωρίσει τις συντεταγμένες της ορθής ζωής, γ) την προσήλωσή του στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, δ) τη νοηματοδότηση της προοπτικής της ιστορίας ως ανοιχτής και ακαθόριστης.

⁴¹ Ο.π., σ. 120.

⁴² Ο.π., σ. 123-124 και σ. 137 αντιστοίχως.

Παράλληλα, σε μια από τις επιστολές του διακηρύσσει: «Ο αντισταλινιστής Λούκατς είναι διδακτικός».⁴³ Αν και δεν μας αποκαλύπτει ευκρινώς και με σαφήνεια τι ακριβώς διδάσκεται από τον κορυφαίο ούγγρο θεωρητικό, η επιρροή του Lukács στον Μορτόγια μπορεί να φανερωθεί εντέχνως, αν μελετήσει κανείς προσεκτικά τον επιστολικό και ιδιαίτερα εξομολογητικό λόγο που εμπειρεύεται στο *Δείγμα γραφής*. Πιο συγκεκριμένα, σε επιστολή που απευθύνει στη σύζυγό του Λένα, οι απόψεις που καταθέτει για τη σχέση ανάμεσα στη μορφή και στο περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου απηχούν αντιλήψεις του Lukács για την τέχνη του μοντερνισμού και της πρωτοπορίας. Παραθέτουμε:

Είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε κάθε έργο τέχνης αναγκαία μεταφέρει ένα μήνυμα, μας μεταδίδει ένα όραμα, μια αγωνία, μια συγκίνηση, ένα βίωμα [...] Αδυνατώ να φανταστώ έρωτα χωρίς αγαπημένη, ιπέα χωρίς άλογο, άρωμα χωρίς μύρο και μορφή χωρίς την ουσία που μορφοποιείται [...] Τα εκφραστικά μέσα του καλλιτέχνη αναδεικνύονται και αξιολογούνται απ' το βαθμό που πετυχαίνουν να σαρκώσουν ακέραιο της καρδιάς του το σκίρτημα [...] Έξω απ' τη φόρμα υπάρχει η συνείδηση που ενσαρκώνει τα οράματά της με τη φόρμα, κι η συνείδηση που τα δέχεται, και σ' αυτή την ανταπόκριση ακεραιώνεται η λειτουργία της τέχνης [...] Στη χτεσινή μας συνομιλία παραδέχτηκα πως υπάρχουν ιδιαίτερες αξίες, οι αισθητικές, πλάι στις ηθικές και τις γνωστικές. Στην παρέκβαση προσπάθησα ν' αποδείξω πως η αυτοτελής ύπαρξη των αισθητικών αξιών είναι αδιανόητη.⁴⁴

Χωρίς να παραγνωρίζει τη μορφική τελειότητα ως αναγκαία προϋπόθεση για την αισθητική αρτίωση ενός καλλιτεχνικού έργου, ο Μορτόγια απορρίπτει τις αντιλήψεις εκείνες που αποδίδουν απόλυτη και αποκλειστική προτεραιότητα στη μορφή παραβλέποντας εντελώς το περιεχόμενο του κειμένου. Απέναντι στις ακραίες θέσεις κατατείνει σε μια περισσότερο μετριοπαθή στάση, αντιπροτείνοντας την αρμονική συνύπαρξη μεταξύ μορφής και περιεχομένου. Για την αποκλήρυξη του φετιχισμού της μορφής αφορμάται ενδεχομένως από τις καταδικαστικές αποφάνσεις του Lukács για τους μορφικούς πειραματισμούς του μοντερνισμού και της πρωτοπορίας.⁴⁵ Πράγματι, η άποψη του Lukács πως η παντελής αδιαφορία αυτών των τεχνοτροπιών για το μήνυμα του έργου τις υποβιβάζει σε έναν στείρο φορμαλισμό, πλήρως αποσυνδεδεμένο από την κατανόηση του κόσμου, την κριτική γνώση και το προοδευτικό πολιτικό όραμα, συμπλέει με τη θέση του Μορτόγια ότι «η αυτοτελής ύπαρξη των αισθητικών αξιών είναι αδιανόητη».

Βέβαια οι καταβολές του Μορτόγια από το θεωρητικό ρεύμα του δυτικού μαρξισμού δεν εξαντλούνται μόνο στις ομολογημένες εκλεκτικές συγγένειες, αλλά επεκτείνονται και σε ένα λανθάνον επίπεδο υπόρρητων και ανομολόγητων συνομιλιών. Θα σταθούμε ενδεικτικά σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Πρώτον, η έμπνευση του Μορτόγια στην ανολοκλήρωτη διατριβή του για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνί-

⁴³ *Ο.π.*, σ. 187.

⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 160-162.

⁴⁵ Για μια σύνοψη απόψεων του Lukács για τον μοντερνισμό και τις πρωτοπορίες βλ. ενδεικτικά Αντώνης Δεσποτίδης – Γιάννης Παρίσης, *ό.π.* (σημ. 21), σ. 1345.

ας μέσα από τη μελέτη του μεσοπολεμικού μυθιστορήματος υποστυλώνεται μάλλον στις ιδεολογικές συλλήψεις του θεωρητικού και φιλόσοφου Lucien Goldmann.⁴⁶ Ο Goldmann υποκαθιστά, όπως είναι γνωστό, την παραδοσιακή μαρξιστική θέση της αντανάκλασης με αυτήν της ομολογίας ανάμεσα στη δομή ενός λογοτεχνικού έργου και στη δομή σκέψης μιας κοινωνικής ομάδας, εισάγοντας τη θεωρία του γενετικού δομισμού, η οποία αποτελεί και το μεθοδολογικό εργαλείο στο οποίο, ως έναν μεγάλο βαθμό, στηρίζεται η εργασία του Μορτόγια για την τεκμηριωτική αξία του μεσοπολεμικού μυθιστορήματος. Δεύτερον, όπως ήδη συζητήσαμε, ο Μορτόγια εκφράζει την πεποίθηση πως το διανοητικό πεδίο αποδέχεται αλλά και προωθεί την κυρίαρχη ιδεολογία που συνοψίζεται στο πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας. Στην πεποίθηση του Μορτόγια εγκιβωτίζεται κι εδώ, όπως άλλωστε συμβαίνει και με άλλους στοχασμούς του στους οποίους ήδη αναφερθήκαμε σε προηγούμενες σελίδες, η αντίληψη του Louis Althusser για την αξιοποίηση των πολιτισμικών προϊόντων ως σχημάτων διάδοσης και επιβολής της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης.

Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα (1964), οι ιδεολογικές συντεταγμένες του Μορτόγια λαμβάνουν μια συγκεκριμένη πολιτική έκφραση: Από κοινού με άλλους κοινωνικούς, οικονομικούς, νομικούς και πολιτικούς επιστήμονες (όπως ο κριτικός Γ. Μπακογιαννόπουλος, ο οικονομολόγος Σπ. Παπασπηλιόπουλος, ο κριτικός Μ. Πλωρίτης, ο δικηγόρος Κ. Σημίτης, ο δημοσιογράφος Α. Στάγκος, ο δικηγόρος Κ. Τσουκαλάς, ο οικονομολόγος-δικηγόρος Β. Φίλιας)⁴⁷ υπογράφει – με την ιδιότητα του κοινωνιολόγου – την ιδρυτική διακήρυξη με την οποία συστήνεται το 1966 ο Όμιλος Παπαναστασίου.⁴⁸ Στις κεντρικές αρχές και στους κύριους στόχους του Ομίλου περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η αναγκαιότητα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας, η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, η εμπέδωση μιας πιο συμμετοχικής Δημοκρατίας, η επέκταση του εκδημοκρατισμού σε όλο το εύρος του κράτους, η μεταρρύθμιση και ο εκσυγχρονισμός της παιδείας, η προσαρμογή του κρατικού μηχανισμού στα πρότυπα των αναπτυγμένων χωρών, η αντικατάσταση του προσωποκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής από έναν περισσότερο προγραμματικό λόγο, η καθιέρωση μιας γνήσιας εσωκομματικής δημοκρατίας, η θέσπιση της ισότητας των φύλων, η περιφερειακή ανάπτυξη και αποκέντρωση, η στήριξη της συνεταιριστικής γεωργίας, η ανατροπή της πολιτικής της εξάρτησης μέσω της σύναψης σχέσεων (και) με τις βαλκανικές και τις ανατολικές χώρες, η εκβιομηχάνιση της χώρας και η δημιουργία παραγωγικών επενδύσεων. Θα λέγαμε πως τα εν λόγω αιτήματα, εκσυγχρονιστικά καθώς είναι, τοποθετούνται στον χώρο του ευρωπαϊκού δημοκρατικού σοσιαλισμού και της αριστερής σοσιαλδημοκρατίας.

⁴⁶ Ανάλογη άποψη εκφράζει και ο Αλέξης Ζήρας ο οποίος επισημαίνει: «Ο δρόμος που επέλεξε ο Δ. Μορτόγια για την εκφορά των κρίσεών του ήδη είχε διανοιγεί στην Ευρώπη από τον Λούκατς και τον Γκολντμάν. Μια συνεχής, έτσι, ανταπόκριση υπάρχει ανάμεσα στα μορφώματα της λογοτεχνικής παραγωγής και στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα και αντιστρόφως», «Δημήτρης Μορτόγιας: *Δείγμα γραφής*, Ολκός, Αθήνα 1977», περ. *Χρονικό '77* (Σεπτ. 1976-Αύγ. 1977) 45-46.

⁴⁷ Οι ιδιότητες των προσώπων αναγράφονται στο κείμενο που υπογράφουν.

⁴⁸ Βασίλης Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα. Πορεία προς τη δικτατορία (1963-1967). Δικτατορία – Αντίσταση (1967-1974). Μεταπολίτευση (1974-1993)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977, σ. 415-420 και στο αποθετήριο του Ιδρύματος Κώστα Σημίτη:

http://repository.costas-simitis.gr/sf-repository/pdf.js/web/viewer.html?file=/sf-repository/retrieve/7616/%ce%911S1-4_PolKomSos_F1T120.pdf (ημερ. πρόσβασης 19.6.2023).

Άλλωστε, κάποιιοι από τους πρωτεργάτες του Ομίλου θα αποτελέσουν στα επόμενα χρόνια τον πυρήνα εντός του οποίου κυοφορείται το εκσυγχρονιστικό ρεύμα στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο στην ώριμη πλέον φάση της Μεταπολίτευσης λαμβάνει συγκεκριμένη πολιτική υπόσταση και πλειοψηφεί στο εσωτερικό του.

Αξίζει επιπλέον να τονίσουμε ότι, με βάση τα δεδομένα που διαθέτουμε, θεωρούμε πως η ένταξη του Μορτόγια στον Όμιλο Παπαναστασίου κάθε άλλο παρά τυπική είναι. Η θεώρησή μας ότι η δράση που αναλαμβάνει στο εσωτερικό του είναι ουσιαστική και ενεργή επιβεβαιώνεται από την κοινή με τον Βασίλη Φίλια συμμετοχή του στην 1η έκδοση του Ομίλου με τίτλο «Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα»,⁴⁹ τη συστηματική αρθρογραφία του σε περιοδικά που αποτελούν κύριους φορείς των ιδεών του και την ένταξή του στην αντιδικτατορική οργάνωση «Δημοκρατική Άμυνα», ιδρυτές της οποίας υπήρξαν κάποια από τα κορυφαία στελέχη του Ομίλου.

Τα ενδιαφέροντα και οι ιδέες του Ομίλου αφενός και οι οικονομικές και πολιτικές σπουδές του αφετέρου επικαθορίζουν, ως έναν βαθμό, την πολύ συστηματική αρθρογραφία του Μορτόγια στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, αλλά και τις υπόλοιπες κοινωνικές δράσεις και πρωτοβουλίες που αναπτύσσει σε όλη τη μακρά δεκαετία του 1960. Η έρευνά μας εντόπισε εξήντα οκτώ σχετικά λήμματα, που καταγράφονται στο Παράρτημα Ι της παρούσας εργασίας και τα οποία υπογράφονται άλλοτε ολογράφως και άλλοτε με το αρχικώλυμο Δ.Μ.⁵⁰ Αυτά τα κείμενα εκτείνονται σε όλο το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 (1965-1970) και διακρίνονται για τον αυστηρό και απαρέγκλιτο ειδολογικό τους προσδιορισμό: Η συντριπτική πλειονότητά τους, εξήντα τέσσερα, συνίσταται σε κριτικές οικονομικών συγγραμμάτων και πολύ σπανιότερα επιστημονικών εγχειριδίων για θέματα κοινωνιολογικά, νομικά και δημόσιας διοίκησης· όλα δημοσιεύονται στη μόνιμη στήλη του περιοδικού «Το χρονικόν του βιβλίου». Τα υπόλοιπα τέσσερα κείμενα αφορούν την οικονομική κατάσταση της Αγγλίας, για την οποία ήταν σε θέση να έχει άμεση γνώση και λόγω των σπουδών του και κυρίως λόγω της διαμονής του εκεί μετά το απριλιανό πραξικόπημα. Στο σύνολο αυτών των κειμένων είναι εμφανής η ποιότητα του λόγου του, η αντικειμενικότητα και ευσυνειδησία του στοχαστή και βέβαια η επίμονη και στοχαστική μελέτη του κρινόμενου έργου.

Μετά την κήρυξη του πραξικοπήματος καταδιώκεται για κάποιο διάστημα από την ασφάλεια και τελικά συλλαμβάνεται για οχτώ ημέρες ως ύποπτος για αντιστασιακή δράση. Κατά τη διάρκεια της σύντομης έστω φυλάκισής του, υφίσταται ψυχολογικά κυρίως βασανιστήρια, όπως για παράδειγμα τη στέρηση των γυαλιών του χωρίς τα οποία δεν μπορεί να καταφεύγει στην παρηγορητική λειτουργία της ανάγνωσης, με αποτέλεσμα η ευαίσθητη και εύθραυστη ψυχολογία του να τραυματιστεί σοβαρά. Αποκαλυπτική γι' αυτήν ακριβώς την περίοδο είναι η επιστολική του κατάθεση: «Το κελί μου παραμένει ακίνητο, καμιά φορά διευρύνεται απ' τις φευγαλέες επισκέψεις συνδεδεσμένων, και επικοινωνεί κανείς με τα πράγματα της βίας και της θύελλας, μόνο στο μέτρο που τους δίνει μυθο-

⁴⁹ Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 44.

⁵⁰ Σύμφωνα με μαρτυρίες συνεργατών του υπάρχουν και κείμενα τα οποία υπογράφει ανυπόγραφα ή ψευδώνυμα. Αυτά τα κείμενα δεν κατορθώσαμε να τα ταυτίσουμε. Για το ζήτημα, βλ. Ι.Π.Μ., «Συνεργάτες που φεύγουν. Δημήτρης Μορτόγιας. Πολύπλευρος αλλ' αφανής εργάτης του πνεύματος, με ξεχωριστή ηθική προσωπικότητα», περ. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος* (10.4.1975).

λογικές διαστάσεις». ⁵¹ Στο ψυχικό άγχος και στην ψυχική ταλαιπωρία που υπέστη από τη χούντα αποδίδεται και η επιβάρυνση της υγείας του μερικά χρόνια μετά. ⁵² Έπειτα από την αποφυλάκισή του εξακολουθεί να παρεμβαίνει στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο της χώρας έως και τις αρχές της Μεταπολίτευσης, παρέμβαση που θα συνεχιζόταν και στα επόμενα χρόνια αν δεν την ανέκοπτε ο πρόωρος, απρόσμενος και αδόκητος θάνατός του. Αυτοεξόριστος στο Λονδίνο, όπου θα παραμείνει έως και τη διακοπή του νήματος της ζωής του, παρουσιάζει το σύγγραμμα του Κωστή Μοσκόφ *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909 ή η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*. ⁵³ Στα ίδια περίπου χρόνια συνθέτει ένα αντιδικτατορικό κείμενο, το οποίο παραμένει αδημοσίευτο μέχρι και σήμερα. Από το εν λόγω κείμενο, το οποίο δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο Παράρτημα II εδώ, αυτό που χρειάζεται κανείς να υπογραμμίσει και που, κατά τη γνώμη μας, έχει ενδιαφέρον είναι η αναφορά του σε ενιαίο αντιδικτατορικό μέτωπο, στο οποίο συνυπολογίζεται και η Δεξιά, τη συστράτευση της οποίας ερμηνεύει με αμιγώς κοινωνιολογικούς όρους. Προσανατολίζεται δηλαδή πολύ νωρίς στο πνεύμα της άρσης του διχασμού και της εθνικής συμφιλίωσης που, όπως γνωρίζουμε, εμπεδώνεται και κυριαρχεί στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στα μεταδικτατορικά κυρίως χρόνια.

Λίγο πριν από τη Μεταπολίτευση αλλά και αμέσως μετά ετοίμαζε μια πρωτότυπη εργασία για τη σημασία και την προσφορά του Χαρίλαου Τρικούπη στην Ελλάδα, που θα αποτελούσε αντικείμενο ειδικής έκδοσης από τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, αλλά έμεινε δυστυχώς ανολοκλήρωτη, εξαιτίας του θανάτου του. ⁵⁴ Συνεπώς, ο Μορτόγιας όχι μόνο δεν ακολουθεί τον δρόμο της σιωπής στα πέτρινα χρόνια της δικτατορίας, αλλά επιδίδεται υπεύθυνα, καίρια και τακτικά σε ευθύβολες και εύστοχες εκτιμήσεις, προτροπές και παραινέσεις για πράγματα που αφορούν την πνευματική, κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι στον επιστολικό του λόγο δεν χάνει την ευκαιρία να σχολιάσει άμεσα την έλευση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, με την οποία επισφραγίζεται η είσοδος της χώρας στη μεταπολιτευτική περίοδο: «Φέρανε τον Καραμανλή πιστεύοντας ότι είναι Σπαρτιάτης και τώρα αγανακτούν που τους βγαίνει αλλιώςτικος [...] Μα τον Δία, προτιμώ να είμαι δούλος στο Άργος παρά επώνυμος άρχων στο Ρήγιο». ⁵⁵

Κριτική πρόσληψη

Ας προσπαθήσουμε όμως να σύρουμε το πυκνοϋφασμένο πέπλο της αφάνειας και να διασχίσουμε τη σκοτεινή σιωπή με συγκεκριμένα στοιχεία. Η πρωτογενής έρευνα στον Τύπο της δικής του εποχής φανερώνει πως η κριτική ενασχόληση με την περίπτωση του υπήρξε περιορισμένη, βραχύβια και επικαιρική. Τα σημειώματα που καταφέραμε να εντοπίσουμε είναι δεκατρία, εκτείνονται μόλις

⁵¹ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 190 και Περικλής Βασιλόπουλος, «Ο “Οικονομικός” την επταετή δικτατορία», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (30 Απρ. 1987) 180.

⁵² Ανυπόγραφο, «Εκείνοι που έφυγαν», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (30 Απρ. 1987) 19.

⁵³ Κωστής Μοσκόφ *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909 ή η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Γεωργιάδης, Θεσσαλονίκη 1972. Η πληροφορία γι' αυτήν την παρουσίαση οφείλεται στη Γιολάντα Τερέντσιο. Βλ. Γιολάντα Τερέντσιο, «[Εμείς οι συνάδελφοί του...]», *Εδώ Λονδίνο* (BBC, 18.4.1975). Ευχαριστούμε και από εδώ τον κ. Βασίλη Μορτόγια για την αποστολή του σχετικού δακτυλόγραφου κειμένου.

⁵⁴ Ι.Π.Μ., *ό.π.* (σημ. 50).

⁵⁵ Δημήτρης Μορτόγιας, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 194.

στο χρονικό εύρος μιας τετραετίας (1975-1978) και διακρίνονται για τον αυστηρά περιστασιακό τους χαρακτήρα, καθώς αφορμώνται από οριακές στιγμές του μελετητή: Τον θάνατό του και τη μεταθανάτια έκδοση του έργου του. Πιο ειδικά, η πρώτη σχετική αναφορά χρονολογείται την επομένη του θανάτου του (6 Μαρτίου 1975) στην εφημερίδα *Μακεδονία*.⁵⁶ Το ιδιαίτερο κειμενικό είδος της νεκρολογίας αφενός και η αυστηρά περιορισμένη έκταση της οικείας στήλης αφετέρου δεσμεύουν τη μορφή του σημειώματος σε μια κατά βάση συνοπτική βιογραφία. Η δεύτερη νεκρολογία για το πρόσωπό του εντοπίζεται σχεδόν έναν μήνα μετά (10 Απριλίου 1975) στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*.⁵⁷ Ο αρθρογράφος επιχειρεί να ανασυστήσει όψεις του σπάνιου ήθους του Μορτόγια, όπως αυτό συνάγεται μέσα από τις προσωπικές επιλογές του ως κριτικού στο εν λόγω έντυπο: Την προτίμησή του για δημοσίευση κειμένων ανυπόγραφων ή με ψευδώνυμο, τη σχολαστική επεξεργασία και ενδελεχή μελέτη του κρινόμενου συγγράμματος και τη διακοπή της συνεργασίας του με την εφημερίδα για λόγους υγείας. Σε διάστημα λίγων ημερών, η Γιολάντα Τερέντσιο, μέσα από την εκπομπή του BBC «Εδώ Λονδίνο», εκφωνεί λίγα λόγια για τον πρόωρα χαμένο μελετητή, εστιάζοντας στην πρωτοτυπία της γνώμης του, στην ιδιαίτερη και ανοίκεια οπτική του, καθώς και στην ενδελεχή και συνάμα πρωτοποριακή θεώρηση των προβλημάτων της εποχής μας.⁵⁸

Το επόμενο έτος (1976), με αφορμή την επικείμενη κυκλοφορία του έργου του, δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ο Πολίτης* απόσπασμα από την ημιτελή μελέτη του Μορτόγια με τίτλο *Το μυθιστόρημα του Μεσοπολέμου*.⁵⁹ Αμέσως μετά τη δίτομη έκδοση εμφανίζεται στο *Αντί* μια ανυπόγραφη και πολύ σύντομη βιβλιοπαρουσίαση του δοκιμιακού του έργου, στην οποία τονίζεται ότι «Δεν θα ήταν υπερβολικό αν χαρακτήριζε κανείς αυτό το βιβλίο σαν έκπληξη που παρατείνεται σε όλη τη διάρκεια της περιδιάβασής του και που μεταβάλλεται τελικά σε πίκρα, στη σκέψη πως ένας τόσο αισθαντικός κριτικός νους έπαψε να υπάρχει».⁶⁰ Αν και η βιβλιοπαρουσίαση στο *Αντί* δεν είχε ιδιαίτερες αξιώσεις, έδωσε ωστόσο το έναυσμα σε μερίδα του Τύπου να ασχοληθεί, σε πρωτοβάθμιο καταρχήν επίπεδο, με την εργογραφία του Μορτόγια. Οι δύο βιβλιοπαρουσιάσεις που έπονται, του Γιάννη Ματζουράνη στην *Αυγή* αρχικά και του Κώστα Τσαούση στην *Ελευθεροτυπία* στη συνέχεια, αναδεικνύουν αυτό που αποτελεί τη λυδία λίθο της πνευματικής συνεισφοράς του: Την οξυδέρκεια και διορατικότητα της σκέψης του.⁶¹ Η βιβλιοπαρουσίαση του Τσαούση είναι εκτενέστερη, καθώς, πέρα από την επαφή με το πρόσωπο του συγγραφέα, επιχειρείται επιπλέον και η γνωριμία με το έργο του, μέσω της παράθεσης αποσπασμάτων από το δοκιμια-

⁵⁶ Ανυπόγραφο, «Θάνατος δημοσιογράφου», εφημ. *Μακεδονία* (6.3.1975).

⁵⁷ Ι.Π.Μ., *ό.π.* (σημ. 50).

⁵⁸ Γιολάντα Τερέντσιο, *ό.π.* (σημ. 53).

⁵⁹ Δημήτρης Μορτόγιας, «Η αποδεικτική αξία του μυθιστορήματος του Μεσοπολέμου», περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 3-4 (Ιούλ.-Αύγ. 1976) 66-70.

⁶⁰ Ανυπόγραφο, «Δημήτρη Μορτόγια. Δείγμα γραφής – το μυθιστόρημα του Μεσοπολέμου, δοκίμια, ημερολόγιο και γράμματα – Εκδόσεις Ολκός», περ. *Αντί*, τχ. 74 (25 Ιούν. 1977) 49.

⁶¹ Παραθέτουμε ενδεικτικά: «Σ' ολόκληρο το βιβλίο διαφαίνεται η οξυδέρκεια, η πνευματικότητα και τα πλατύτατα κοινωνικά, πολιτικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα του συγγραφέα». Γ [= Γιάννης] Ματζουράνης, «Δημήτρη Μορτόγια: "Δείγμα Γραφής" – Εκδόσεις "Ολκός"», εφημ. *Η Αυγή* (3.7.1977). Αντίστοιχα, ο Κ.Ι. Τσαούσης επισημαίνει: «Υπήρξε μια πολύ αξιόλογη προσωπικότητα που πολλά θα προσέφερε ακόμη στη διανόηση». Κ [= Κώστας] Ι. Τσαούσης, «Το βιβλίο. Δημ. Μορτόγιας: Δύο μεταθανάτιες εκδόσεις έργων του», εφημ. *Η Ελευθεροτυπία* (19.7.1977).

κό του έργου και της επέκτασης του λόγου του σε ορισμένα από τα επιφανέστερα στοιχεία που διέπουν την ποίησή του.

Ακολουθεί σημείωμα του Κώστα Σταματίου στην εφημερίδα *Τα Νέα*, το οποίο μπορεί να είναι περιορισμένο σε γενικούς χαρακτηρισμούς σχετικά με το ταλέντο και την προσωπικότητα του Μορτόγια και να μην υπερβαίνει τον ορίζοντα μιας ιμπρεσιονιστικής κριτικής, δεν παραλείπει ωστόσο να τονίσει ότι «Τα κείμενα του Δημήτρη Μορτόγια μαρτυρούν πως, αν οι περιστάσεις το επέτρεπαν να ολοκληρωθεί το όραμά του, θα είχαμε ένα μεγάλο και πολύτιμο έργο κριτικής και τοποθέτησης». ⁶² Έπεται το άρθρο στο *Αντί* του ιστορικού και επιστήθιου φίλου του Σπύρου Ασδραχά, ο οποίος αξιολογεί και ερμηνεύει με ιδεολογικούς όρους την ποιητική και δοκιμαϊκή παραγωγή του Μορτόγια. ⁶³ Μετά τη μελέτη του Ασδραχά, το έδαφος είναι πιο πρόσφορο και ευεπίφορο για μια πιο επιστημονική κριτική. Την πρωτοβουλία αναλαμβάνει ο Αλέξης Ζήρας, ο οποίος στην κριτική του στο περιοδικό *Χρονικό* μεταθέτει την προβληματική στο ίδιο το κείμενο και αντικαθιστά την ιδεολογική κριτική του Ασδραχά από μια περισσότερο αισθητική αποτίμηση. Εστιάζοντας στους τρόπους γραφής, γλώσσας και ύφους, ο Ζήρας αναδεικνύει και τις αρετές των δοκιμίων του Μορτόγια και ορισμένες από τις αδυναμίες τους. ⁶⁴

Φαίνεται επομένως ότι η αρχικά ιμπρεσιονιστική κριτική υποκαθίσταται από μια ιδεολογική προσέγγιση και αυτή με τη σειρά της από μια αισθητικού τύπου αξιολόγηση. Ωστόσο, ο εμπλουτισμός και η αναβάθμιση της «περί τον Μορτόγια κριτικογραφίας» μετά την παρέμβαση του Ζήρα δεν μπόρεσε να έχει ανάλογη συνέχεια. Τα σημειώματα που ακολουθούν είναι εμφανώς πιο άνισα. Το ανυπόγραφο κείμενο που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Βραδυνή* βρήκει γενικόλογων και ατεκμηρίωτων χαρακτηρισμών γύρω από τις ικανότητες του Μορτόγια, που φτάνουν ενίοτε στα όρια μιας ρηχής και επιφανειακής αισθηματολογίας. ⁶⁵ Ακόμα περισσότερο, το κείμενο του Γιάννη Μαρίνου στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, παρά τις ενδιαφέρουσες και σχετικά άγνωστες προσωπικές πληροφορίες που παρέχει για τον Μορτόγια, κατασκευάζει ένα, θα λέγαμε, αγιογραφικό πορτρέτο γύρω από την παρουσία του ως προσώπου, λογοτέχνη και κριτικού. ⁶⁶ Περισσότερο αξίζει κανείς να σταθεί στην κριτική βιβλίου που το επόμενο έτος (1978) δημοσιεύει ο Θ.Δ. Φραγκόπουλος στην εφημερίδα *Καθημερινή*. ⁶⁷ Χωρίς να παραβλέπει τις εγγενείς αδυναμίες προσέγγισης ενός ανολοκλήρωτου και κολοβού έργου, ο Φραγκόπουλος υποδεικνύει τον καταλληλότερο τρόπο ανάγνωσης ενός τέτοιου έργου: «[Την] προέκταση που δίνουμε μέσα μας σε τούτο το έργο, με την αισθητική εκείνη της “αναστήλωσης”, που αποτελεί και το κρηπίδωμα της παραδοχής ως έργου ολοκληρωμένου ακόμα και του έργου εκείνου που έχει μείνει ημιτελής: η αισθητική του “νον φινίτο”». Όμως, η υπόδειξη του Φραγκόπουλου δεν μπόρεσε να έχει κάποια απήχηση στην εποχή του, δεδομένου ότι το ενδιαφέρον της κριτικής για τον Μορτόγια εξαντλείται εδώ. Έκτοτε,

⁶² Κώστας Σταματίου, «Ο χαμένος άγνωστος Δημήτρης Μορτόγιας», εφημ. *Τα Νέα* (9 Ιουλ. 1977).

⁶³ Σπύρος Ασδραχάς, «Δημήτρης Μορτόγιας», περ. *Αντί*, τχ. 76 (23. Ιουλ. 1977) 37-39.

⁶⁴ Αλέξης Ζήρας, «Δημήτρης Μορτόγιας: Δείγμα γραφής, Ολκός, Αθήνα 1977», περ. *Χρονικό '77*, (Σεπτ. 1976-Αύγ. 1977) 45-46.

⁶⁵ Για παράδειγμα γίνεται λόγος για «πολύ ψυχισμό» [...] «περινούστατο ενοραματισμό» κ.ά. Ανυπόγραφο, «Δημήτρη Μορτόγια: “Δείγμα Γραφής” (Δοκίμια)», εφημ. *Βραδυνή* (6.9.1977).

⁶⁶ Γιάννης Μαρίνος, «Το χρονικό του βιβλίου. “Δείγμα Γραφής” και “Ποιήματα” υπό Δημήτρη Μορτόγια. Εκδόσεις “Ολκός” Αθήνα 1977», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (8.9.1977).

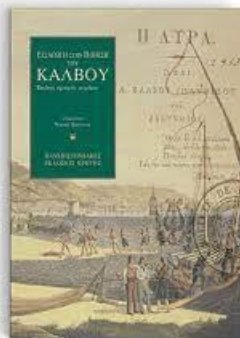
⁶⁷ Θ.Δ. Φραγκόπουλος, «Το δοκίμιο. Το ήθος, το σθένος και το δέος», εφημ. *Καθημερινή* (16.2.1978).

η μορφή του παραμένει ασάλευτη στην επικράτεια της λήθης, συνεχίζοντας να διεκδικεί την ορατότητά της μέχρι και τις μέρες μας.

Βέβαια, κάποιες μεμονωμένες, ελάχιστες, φωνές στο πολιτισμικό και διανοητικό πεδίο τολμούν να αναγνωρίσουν την αξία του ποιητικού και δοκιμιακού του λόγου. Από άλλη αφετηρία, η μουσικοσυνθέτρια Angélique Ionatos ηχογραφεί το 1979 στη Γαλλία το μουσικό άλμπουμ *Η παλάμη σου*, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται μελοποιημένα ποιήματα του Δημήτρη Μορτόγια, δίπλα σε μελοποιήσεις ποιημάτων ορισμένων από τους κορυφαίους του λογοτεχνικού κανόνα: Του Μανόλη Αναγνωστάκη, του Οδυσσέα Ελύτη και του Κ.Π. Καβάφη.⁶⁸

Το 1981, το όνομά του συγκαταλέγεται στην τοπική *Ανθολογία Ηλείων Λογοτεχνών*, την οποία επιμελούνται ο Γιώργος Γώτης, ο Διονύσης Κράγκαρης και ο Ανδρέας Φουσκαρίνης.⁶⁹ Το 1992, με αφορμή τον εορτασμό των διακοσίων χρόνων από τη γέννηση του Κάλβου, ο Νάσος Βαγενάς επιμελείται τον αφιερωματικό τόμο των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης για τον ποιητή, στον οποίο – μεταξύ διαφόρων εγνωσμένων μελετητών του Κάλβου– συγκαταλέγει και το σχετικά άγνωστο δοκίμιο του Μορτόγια από τη συγκεντρωτική έκδοση *Δείγμα γραφής*.⁷⁰

⁶⁸ Φαίνεται μάλιστα ότι το ενδιαφέρον της Ionatos για τον Μορτόγια είναι κάπως πιο συστηματικό και πάγιο. Σχεδόν εικοσιπέντε χρόνια μετά παρουσιάζει στο λυρικό θέατρο «Σατλέ» μουσικό πρόγραμμα με μελοποιημένα αποσπάσματα από την ποίηση του Ελύτη, της Σαφούς, του Χουλιαρά και του Μορτόγια. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ήρα Φελουκατζή, «Αθήνα – Παρίσι» με Ιωνάτου», εφημ. *Ελευθεροτυπία* (15.1.2005).

⁶⁹ Γιώργος Γώτης – Διονύσης Κράγκαρης – Ανδρέας Φουσκαρίνης (επιμ.), *Ανθολογία Ηλείων Λογοτεχνών*, Μορφωτική Ένωση Λεχαινών «Ανδρέας Καρκαβίτσας», Λεχαινά 1981.

⁷⁰ Δημήτρης Μορτόγιας, «Κάλβος», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Οι ωδές του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992 [= *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*], Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 213-218.

Μόλις δύο χρόνια πριν, με αφορμή την παγκόσμια ημέρα ποίησης (29.3.2021), ο Ανδρέας Φουσκαρίνης συντάσσει, στον προσωπικό του λογαριασμό στο facebook, ένα σύντομο αφιέρωμα στους ηλείους λογοτέχνες, στο οποίο μνημονεύει και τον Μορτόγια, τοποθετώντας τον στην ομάδα των μεταπολεμικών λογοτεχνών που έζησαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στην Αθήνα.⁷¹ Τέλος, τον Ιούλιο του ίδιου έτους (29.7.2021), ο Σαμσών Ρακκάς δημοσιεύει στην ηλεκτρονική πλατφόρμα *Ασσόδυο*, ένα δοκίμιο στο οποίο δοκιμάζει να αποκαταστήσει τη μνήμη του ποιητή, με τίτλο «Αν σε λύπησα θα πει πως σ' αγαπώ, Δημήτριάκη. Δοκίμιο γνωριμίας και αποκατάστασης της μνήμης του Δημήτρη Μορτόγια» επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι: «Μόνο επιφανειακά κατατάσσεται σε κάποια λογοτεχνική γενιά [...]».⁷²

Αν όμως η περιθωριακή ή και η νεκροφανής διαβίωση είναι το τίμημα που για χρόνια οφείλουν να πληρώνουν ορισμένες πρωτοπόρες καλλιτεχνικές μορφές και να αποκαθίστανται ενδεχομένως μεταθανάτια, είναι καιρός, θεωρούμε, πενήντα περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Μορτόγια, το καθεστώς σιωπής που εξακολουθεί να περιβάλλει την περίπτωση του να αναχαιτιστεί από ένα γόνιμο ερευνητικό ενδιαφέρον που θα αποτελεί αντίβαρο στην παρατεταμένη κριτική αποσιώπηση.

⁷¹ Αποσπάσματα αυτού του αφιερώματος δημοσιεύει η εφημερίδα *Πρωινή*. Ανυπόγραφο, «21 Μαρτίου Παγκόσμια Ημέρα Ποίησης: Ηλείοι ποιητές μετά το 1950», εφημ. *Πρωινή* (22.3.2021) στο: <https://proini.news/ileioi-poiites-meta-to-1950/> (ημερ. πρόσβασης 29.6.2023).

⁷² <https://1-2.gr> (ημερ. πρόσβασης 22.6.2023).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΟΡΤΟΓΙΑ

1. Αυτοτελείς εκδόσεις

- *Δείγμα γραφής. Το μυθιστόρημα του μεσοπολέμου. Δοκίμια. Ημερολόγιο και γράμματα*, Αθήνα, Ολκός 1977, σσ. 195.
- *Ποιήματα*, Αθήνα, Ολκός 1977, σσ. 78.

2. Άρθρα, δοκίμια και βιβλιοκρισίες

Στις Εποχές

- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Η σταδιακή αντικαρκινική θεραπεία», περ. *Εποχές*, τχ. 29 (Σεπτ. 1965) 76.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Η νέα όπερα του K. B. Blomdahl», περ. *Εποχές*, τχ. 30 (Οκτ. 1965) 79.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Η συλλογή Sprengler στο Αννόβερο», περ. *Εποχές*, τχ. 32 (Δεκ. 1965) 75.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Μια ενδιαφέρουσα έκδοση», περ. *Εποχές*, τχ. 35 (Μάρτ. 1966) 270.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Άννα Αχμάτοβα», περ. *Εποχές*, τχ. 36 (Απρ. 1966) 368.
- «Η οικονομική πολιτική. Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», περ. *Εποχές*, τχ. 37 (Μάιος 1966) 464-466.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Ο Max Ernst στα εβδομήντα», περ. *Εποχές*, τχ. 39 (Ιούλ. 1966) 76-77.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. 10 χρόνια απ' το θάνατο του Μπρεχτ», περ. *Εποχές*, τχ. 41 (Σεπτ. 1966) 277.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Γύρω στον Κάφκα», περ. *Εποχές*, τχ. 44 (Δεκ. 1966) 577.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Ο Γιοχάννες Μπέχερ στη Δ. Γερμανία», περ. *Εποχές*, τχ. 46 (Φεβρ. 1967) 175.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Οι επιστολές του Benjamin», περ. *Εποχές*, τχ. 47 (Μάρτ. 1967) 276.
- «Η τέχνη και η επιστήμη στον διεθνή ορίζοντα. Το νέο έργο του Peter Weiss», περ. *Εποχές*, τχ. 48 (Απρ. 1967) 380.

Στον Οικονομικό Ταχυδρόμο

- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ειδική συνεταιριστική οικονομία”, υπό Δημ. Θ. Πάνου, Γεωπόνου Δρος Πολιτικών Επιστημών. Τόμοι Ι (σελ. 242) και ΙΙ (σελ. 306). Αθήνα 1964. Τιμή δραχ. 120», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1 Απρ. 1965) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η βιομηχανία χυμών οπώρων”, υπό Σάββα Ροδίτη. Εμπορικού Ακολούθου. Έκδοσις του Εμπορικού και βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών. Αθήνα 1964. Σελ. 50», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1 Απρ. 1965) 2.

- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ενεργειακή οικονομία και πολιτική”, υπό Γρ. Κ. Φαράκου. Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1964, σελ. 358. Τιμή δρχ. 100», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1 Απρ. 1965) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η ανώνυμος εταιρεία και η ειδική ανώνυμος ναυτιλιακή εταιρεία”, υπό Γεωργίου Ρουσσάκη, Δικηγόρου, Αθήναι 1965, σελ. 346, τιμή 160 δρχ.», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Σεπτ. 1965) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Παραδόσεις εφηρμοσμένης πολιτικής οικονομίας και νομισματικής πολιτικής”, υπό Δ.Ι. Δελιβάνη. Τακτικού της Πολιτικής Οικονομίας εις το Πανεπιστήμιον της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965, Σελ. 437», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (14 Οκτ. 1965) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η ανάπτυξις του εμπορίου Ανατολής - Δύσεως”, υπό Σ.Ε. Παπανικολάου Υφηγητού του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Αθήναι 1965. Σελ. 115», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (14 Οκτ. 1965) 2.
- «Εξ αφορμής των τελευταίων μεταβολών. Τι συμβαίνει εις τον “Δημόκριτον”; Αβδηριτισμός, καρκινοβασίαι και πρόοδος», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (9 Δεκ. 1965) 1, 14.
- «Το χρονικόν βιβλίου. “Μελέτες για την οικονομική μεταβολή”, υπό του Καθηγητού Αδάμ Πεπελάση, Υποδιοικητού της Αγροτικής Τραπέζης. Αθήναι 1966, Σελ. 288», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (17 Φεβρ. 1966) 2.
- «Το χρονικόν βιβλίου. “Γενικάί κατευθύνσεις διά την σύνταξιν προγράμματος περιφερειακής αναπτύξεως των νήσων Σάμου, Ικαρίας και Πάτμου”, υπό Κων. Ε. Σοφούλη, Αθήναι 1965, σελ. 23. Τιμή δρχ. 100», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (10 Μαρ. 1966) 2.
- «Χρονικόν βιβλίου. “Κώδιξ φορολογίας εισοδήματος”. Επιμέλεια Δημ. Ν. Αλικάκου. Ορκωτού λογιστού. Αθήναι 1965, σελ. 173. Τιμή δρχ. 100», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (24 Μαρ. 1966) 2.
- «Χρονικόν βιβλίου. “Το πρόβλημα των γεννήσεων και θανάτων μονάδων των αριθμοδεικτών και η τεχνική των συστηματικών λαθών”, υπό Θεοδ. Μουρούτη, Αθήναι 1965, Σελ. 8», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (24 Μαρ. 1966) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Όργάνωσις και λειτουργία του ελεγκτικού συνεδρίου της Γαλλίας” υπό Κ. Σαραντόπουλου - Αντ. Γιαννακόπουλου. Αθήναι 1965. Σελ. 51», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Απρ. 1966) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Principes generaux du contrôle des finances publiques” υπό Constantin Sarantopoulos. Αθήναι 1965. Σελ. 72», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Απρ. 1966) 2.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η εξέλιξις των όρων εμπορίου” υπό Στυλ. Α. Σαραντίδη (Ανάτυπον εκ δημοσιεύματος της Τραπέζης της Ελλάδος). Αθήναι 1965. Σελ. 15», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Απρ. 1966) 2.
- «Το πρόβλημα είναι πότε η Μ. Βρεταννία θα γίνη μέλος της Κοινής Αγοράς. Η Αγγλία οδεύει σταθερώς προς την ΕΟΚ», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Ιούν. 1966) 9.

- «Η προστασία της γεωργίας εις Βρεττανίαν», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (16 Ιούν. 1966) 20.
- «Η στάσις του κ. Ουϊλσον», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (7 Ιουλ. 1966) 9, 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η στέρησις των μισθών και των ημερομισθίων εις την ελληνικήν βιομηχανίαν κατά τα έτη 1961-1966” υπό Θεοδ. Μουρούτη τμηματάρχου στατιστικής υπηρεσίας, Αθήναι 1966. Σελ. 12», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Ιουλ. 1966) 9.
- «Εν συγκρίσει προς την ευρωπαϊκήν. Κατά 150 έτη καθυστερημένη η βιομηχανία της Ελλάδος;», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (28 Ιουλ. 1966) 9.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ροβιά”. Étude Géographique d’ un village Cretois υπό Guy Burget, Εκδόσεις του Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήναι 1965. Σελ. 138», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (28 Ιουλ. 1966) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ελληνικάί στατιστικάί εσωτερικού εμπορίου και ισοζυγίου πληρωμών” υπό Κωνστ. Γ. Δρακάτου Υφηγητού Στατιστικής. Εκδόσεις Διευθύνσεως Οικονομικών Μελετών Τραπεζής της Ελλάδος. Αθήναι 1966. Σελ. 94, τιμή δρχ. 30», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (27 Οκτ. 1966) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η ελληνική τραπεζική οργάνωσις” υπό Κωνστ. Ι. Σιανσιάρη Εκδόσεις Ινστιτούτου Τραπεζικών Μελετών. Αθήναι 1966 σελ. 1966, Δρχ. 50», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (27 Οκτ. 1966) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “La Grèce et le marché commun”. Εκδόσεις της Revue du marché commun. Παρίσι 1966 σελ. 335», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (5 Ιαν. 1967) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Αι επενδύσεις εν τω πλαισίω της επιχειρήσεως υπό οργανωτικήν θεώρησιν” υπό Ιωάννου Κ. Χολέβα. Υφηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εντεταλμένου Υφηγητού της Ανωτάτης Βιομηχανικής Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 39», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (6 Απρ. 1967) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η σημερινή λαϊκή Κίνα” υπό Δημητρίου Στ. Γκούμα, Διδάκτορος Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Αθήναι 1966. Σελ. 134 (πολυγραφημένον)», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (6 Απρ. 1967) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ο θεσμός των ορκωτών λογιστών” υπό Ιωάννου Μ. Καμγιαλούρη, Ορκωτού Λογιστού, Αθήναι 1966 (Ανάτυπον), Σελ. 32», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (6 Απρ. 1967) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Μεταβολαί εις την πληθυσμιακήν συγκρότησιν της χώρας” υπό Αντωνίου Ι. Αγιοπετρίτη, Αθήναι 1966 (Ανάτυπον), Σελ. 16», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (6 Απρ. 1967) 20.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Industrial Economics” υπό M.G. Hunt. Εκδόσεις Pergamon Press. Oxford 1965. Σελ. 225», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιουλ. 1967) 26.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. Θ. Στεργίου: Διευθυντού υποκαταστήματος Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος “Η αποστολή των τραπεζών και λοιπών πιστωτικών ιδρυμάτων εις την οικονομικήν ανάπτυξιν”: Αθή-

- ναι 1966. Σελ. 26. “Η οργάνωσις των εμπορικών τραπεζών” Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 42. “Η πολιτική των εμπορικών τραπεζών εις τον τομέα των χορηγήσεων” Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 15. “Το ενιαίον λογιστικόν σχέδιον” Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 24. Πολυγραφημένα εκδόσεις ΕΛ. ΚΕ. ΠΑ. Τομεύς επιμορφώσεως», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιούλ. 1967) 26.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Το εγκόλπιον του κοινωνικού ηγέτου” υπό Δ.Γ. Τσαούση Εκδόσεις Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος Αθήναι 1965», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιούλ. 1967) 26.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η χρηματοδότησις του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου” Αθήναι 1966. Εκδόσεις ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ. Σελ. 30», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιούλ. 1967) 26.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Ελληνοαγγλικόν δημογραφικόν λεξικόν, υπό Διονυσίου Μ. Φράγκου, τμηματάρχου της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Αθήναι 1967, σελ. 136», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (10 Αύγ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Για να αυξήσετε τις πωλήσεις σας, υπό Πέτρου Βάλλη. Αθήνα: 1967. Εκδόσεις Κοραΐς, σελ. 118. Τιμή δρχ. 30», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (10 Αύγ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Συμβολή στην ιστορία της πολιτικής αεροπορίας, υπό Αθαν. Χ. Κούρου. Αθήναι 1966, σελ. 109», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (24 Αύγ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η φορολογία του εισοδήματος” υπό Γεωργίου Μ. Μαρκάκη, Διευθυντού Οικονομικών Εφοριών – Αθήναι 1967, Σελ. 950», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (7 Σεπτ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Συγκρότησις και λειτουργία υπηρεσιών προσωπικού της δημοσίας διοικήσεως”, υπό Θεόδωρου Δ. Θωμόπουλου, υπαλλήλου Ελεγκτικού Συνεδρίου, Αθήναι 1966, (Ανάτυπον), Σελ. 22», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (7 Σεπτ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Κωδικοποίησις νομοθεσίας κλάδου δέρματος και γενικός οδηγός”, υπό Γιάννη Κ. Πίσπα, Αθήναι 1967, σελ. 191», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (28 Σεπτ. 1967) 26.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Αι επιπτώσεις της Ε.Ο.Κ. επί των μακροοικονομικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας” υπό Σταύρου Μ. Θεοφανίδου, Αθήναι 1967, (Ανάτυπον) Σελ. 62», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (28 Σεπτ. 1967) 26.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Εγχειρίδιον δημοσίας οικονομικής” υπό Παναγιώτου Β. Δερτιλή Καθηγητού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τεύχος I (φορολογία) 1966, σελ. 290, Τεύχος II (Δημόσια δάνεια) 1966, σελ. 266, Τεύχος III (Προϋπολογισμός) 1967 σελ. 262, Εκδόσεις Αδελφοί Π. Σάκουλα, Αθήναι – Θεσσαλονίκη», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (5 Οκτ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Προβλήματα και κατευθύνσεις τουριστικής πολιτικής” υπό Μιλτιάδου Ι. Λογοθέτη, Διδάκτορος της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, Αθήναι 1967, Σελ. 625», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Νοεμ. 1967) 20.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Το πρόβλημα του σχηματισμού παραγωγικού κεφαλαίου εις τας υπαναπτύκτους χώρας”. Διατριβή επί

- υψηλες υπό Βασιλείου Ιωαν. Φίλια, Αθήναι 1967, σελ. 160», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (11 Ιαν. 1968) 14.
- «Βιβλιογραφικό δελτίο. Οι ισολογισμοί να εκφράζουν την πραγματική κατάσταση των επιχειρήσεων “Η απογραφή τέλους χρήσεως”, υπό Θεοδώρου Γ. Γρηγοράκου, Αθήναι 1967. Σελ. 206», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (25 Απρ. 1968) 28.
 - «Βιβλιογραφικό δελτίο. Ένα ευρετήριο τελωνειακών μελετών “Ελληνική τελωνειακή δραστηριότητα”, Έκδοσις Ελληνικής Εταιρείας Τελωνειακών Μελετών, Αθήναι 1966. Σελ. 96», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (25 Απρ. 1968) 28.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Ο διάσημος Γάλλος καθηγητής Σ. Μπεττελέμ δικαιώνει τας απόψεις του κ. Β. Δαμαλά “Revenu national et équilibre économique”, υπό Β. V. Damalas Editors: Papazissis Athènes 1968. Σελ. 95», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιούν. 1968) 18.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Χαρακτηρολογία του προϊσταμένου από πλευράς ευρύθμου λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών “Η τέχνη του διοικείν”, υπό Δημ. Μαγκριώτη Διδάκτορος Νομικής. Αθήναι 1968. Σελ. 199», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (20 Ιούν. 1968) 18.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Διατί το χρήμα εις την Ελλάδα είναι ακριβώτερον; “Επιτόκια, μισθοί, παραγωγικότης, λοιπά έξοδα και κέρδη των εμπορικών τραπεζών”, υπό Γεωργίου Ε. Σαπουντζάκη. Έκδοσις Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Αθήναι 1968. Σελ. 95», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (15 Αύγ. 1968) 18.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Ακαταμάχητος η ευγλωττία των αριθμών. “Η ανάπτυξις του ελληνικού χρηματοδοτικού συστήματος κατά την περίοδον 1956-1966”, υπό Δημ. Γ. Καλοδούκα, (ανάτυπον), Αθήναι 1967. Σελ. 41», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (3 Οκτ. 1968) 16.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Μια πληγή με θετικές επιπτώσεις. “Το πρόβλημα της εξωτερικής μεταναστεύσεως των Ελλήνων εργαζομένων” υπό Αντωνίου Ν. Δαμασκηνίδου, καθηγητού της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ανάτυπον), Θεσσαλονίκη 1967. Σελ. 48», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (3 Οκτ. 1968) 16.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. Περί το ιδανικόν της Ηνωμένης Ευρώπης. “Les Pionniers de l’ Europe Communautaire” υπό Jean-Pierre Gouzy. Εκδόσεις του Κέντρου Ευρωπαϊκών Ερευνών της Λωζάννης, Λωζάννη 1968, Σελ. 172», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (3 Οκτ. 1968) 16.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ο φόρος διακριτικής απασχολήσεως και η αμοιβαία υποκατάστασις εργασίας και κεφαλαίου” υπό Ι. Δ. Πολίτη, (Ανάτυπον), Αθήναι 1967, Σελ. 21», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (17 Οκτ. 1968) 14.
 - «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η ποσοτική και η ποιοτική ανάλυσις εις την σύγχρονον οικονομικήν επιστήμην” υπό Κωνστ. Α. Καλόγρη, Αθήναι 1967 (ανάτυπον). Σελ. 50», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (24 Οκτ. 1968) 14.

- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Προβλήματα χρηματοδοτήσεως των δημοσίων επιχειρήσεων” υπό Πέλλας. Β. Λενούδια, Αθήναι 1967 (ανάτυπον). Σελ. 31», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (24 Οκτ. 1968) 14.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η υποδομή των τραπεζικών χρηματοδοτήσεων”, (Ενιαίος ο φορέας των τραπεζικών πληροφοριών), υπό Ευρυβιάδου Τσουτρέλλη, Αθήναι 1968, Σελ. 61», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (12 Δεκ. 1968) 14.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Αρχαί λογισμού προκρίσεως επενδύσεων”, υπό Βασιλείου Ν. Σαρσέντη, Αθήναι 1967, Σελ. 135», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (12 Δεκ. 1968) 14.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Δείκται αγοραστικής δυναμικότητος περιφερειακών αγορών”, υπό Μιλτιάδου Ι. Λογοθέτη. Εκδόσεις του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών. Αθήναι 1968. Σελ. 55», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (9 Ιαν. 1969) 18.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Η πολιτική επί του μισθού του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών”, υπό Κωνστ. Ε. Κούρτη, Διδάκτορος Πολιτικών Επιστημών, Διευθυντού του Ι.Κ.Α. Αθήναι 1968. Σελ. 194», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (9 Ιαν. 1969) 18.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Strategie Syndicale et inflation dans les sociétés modernes”, υπό Dimitrios Germidis (διδασκαρική διατριβή) Paris 1969. Εκδόσεις Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, Rue Soufflot (Paris 5), Σελ. 394 (φωτοτυπ.)», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (22 Μαΐου 1969) 14, 30.
- «Το χρονικό του βιβλίου. “Τα κέρδη και αι ζημιαί των επιχειρήσεων του διαχειριστικού έτους 1968”, υπό Θαλή Νικ. Καμπούρη. Αθήναι 1969, Σελ. 128», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Μαΐου 1970) 18.
- «Το χρονικό του βιβλίου. “Η αγάπη ως παράγων κοινωνικής πρόοδου και αναπτύξεως των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων”, Έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Δημοσίων Σχέσεων. Βιβλιοθήκη Συζητήσεων – Ομιλιών και διαλέξεων. Αθήνα 1969, σελ. 72 Τιμή δραχ. 20», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (21 Μαΐου 1970) 18.
- «Το χρονικό του βιβλίου. “Θεωρία και πολιτική των κινήτρων οικονομικής αναπτύξεως”, υπό Νικολάου Γ. Μαρματάκη. Αθήναι 1969. Σελ. 382», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (11 Ιουνίου 1970) 16.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. Au nom de quoi? Fondements d'une morale politique, υπό Alfred Grosser. Editions le Seuil. Paris 1969, τιμή 24 γαλ. φράγκα», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Ιούλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. Recherche et activité économique υπό την αιγίδα του François Perroux. Editions Armand Colin, Collection U. Paris 1969, σελ. 477. Τιμή 24 γαλ. φράγκα», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Ιούλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. Magna civitas, magna solitudo (“Μεγάλη πολιτεία, μεγάλη μοναξιά”), υπό Ιωάν. Μ. Ξηροτύρη, Ομοτίμου καθηγητού Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1969 (ανάτυπο). Σελ. 64», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (2 Ιούλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Γενική εισαγωγή εις τας δημοσίας σχέσεις” υπό Ιωαν. Ν. Παπαμιχαλάκη, Αθήναι 1970, σελ. 42», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (9 Ιούλ. 1970) 17.

- «Το χρονικό του βιβλίου. “Η εσωτερική διάσταση” (Δοκίμια σύγχρονου προβληματισμού (υπό Χρήστου Μαλεβίτση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1970, σελ. 177», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (16 Ιουλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Ο άνθρωπος στη βιομηχανική εργασία” (Τεχνολογικά και ψυχοβιολογικά προβλήματα προσαρμογής), υπό Αικ. Στριφτού-Κριαρά, Καθηγήτριας της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1970, Σελ. 181», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (30 Ιουλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “The rise of enoch powell”, υπό Paul Foot. Εκδόσεις Commarket Press/Penguin. Σελ. 142. Τιμή 30 σελλίνια (Λαϊκή έκδοση 4 σελλίνια)», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (30 Ιουλ. 1970) 17.
- «Το χρονικόν του βιβλίου. “Θέματα Marketing”, υπό Ι.Θ. Ζέρβα. Αθήνα 1970. Σελ. 113 (φωτοτ.)», περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (31 Δεκ. 1970).

3. Μεταφράσεις

Στις Εποχές

- Willi Hoffer, «Τι απόμεινε από τον Φρόυντ. Ίσως η επανάσταση συνεχίζεται» (μτφρ. Δημήτρης Μορτόγιας), περ. *Εποχές*, τχ. 19 (Νοέμ. 1964) 45-47.
- Ludwig Marcuse, «Τι απόμεινε από τον Φρόυντ. Ο κόσμος δεν έγινε σοφότερος» (μτφρ. Δημήτρης Μορτόγιας), περ. *Εποχές*, τχ. 19 (Νοέμ. 1964) 47-51.
- Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: Άτομο και σύνολο» (μτφρ. Δημήτρης Μορτόγιας), περ. *Εποχές*, τχ. 27 (Ιουλ. 1965) 14-16.
- E. Terracini, «Ο Proust του George David Painter» (μτφρ. Δημήτρης Μορτόγιας), περ. *Εποχές*, τχ. 46 (Φεβρ. 1967) 151-155.

Στον Οικονομικό Ταχυδρόμο

- Francois Perroux, «Ο Φρανσουά Α. Περρού παρουσιάζει και σχολιάζει τον Χέρμπερτ Μαρκούζε. Διάλογος Σοφών. Οι δύο κορυφαίοι διανοηταί της εποχής μας με καθαρό μυαλό και ένθεη αγωνία για τον σημερινό άνθρωπο, ανατέμνουν τη σύγχρονη κοινωνία, απογυμνώνουν τα προβλήματά της και αναζητούν σωτήριες διεξόδους» (μτφρ. Δημήτρης Μορτόγιας), περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (3 Δεκ. 1970) 15, (24 Δεκ. 1970) 15, (31 Δεκ. 1970) 17, (7 Ιαν. 1971) 15.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

[21η Απριλίου]

Πρόκειται για ένα δακτυλόγραφο σελιδαριθμημένο κείμενο επτά σελίδων, το οποίο δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά. Στη δεξιά επάνω άκρη της πρώτης σελίδας σημειώνεται χειρόγραφα με μολύβι: «Λονδίνο Δεκέμβρης του 71 – δε δημοσιεύτηκε». Κατά τη μεταγραφή ακολουθείται η ορθογραφία και η στίξη του κειμένου.

Όταν οι συνταγματάρχες την αυγή της 21ης Απριλίου κατέλυσαν τις ελευθερίες του ελληνικού λαού, εποχούμενοι αμερικανικών αρμάτων και κινούμενοι βάσει σχεδίου δράσης συνταγμένου για άλλες ανάγκες από τους επιτελικούς εγκέφαλους της ατλαντικής συμμαχίας, στην προγραμματική τους διακήρυξη δεν παρέλειψαν από την πρώτη στιγμή να τονίσουν ότι σκοπός τους ήταν η επάνοδος της χώρας στο καθεστώς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αμέσως μόλις θα επέτρεπαν οι συνθήκες να λειτουργήσει το αντιπροσωπευτικό σύστημα, χωρίς να ριψοκινδυνεύουν τα ύπατα συμφέροντα του Έθνους. Η δήλωση, όσο κι αν φαίνεται οξύμωρη και τραγελαφική, δεν αποτελούσε προπαγανδιστικό πυροτέχνημα, αλλά εξέφραζε την αναγκαία κατάληξη και τις στρατηγικές επιδιώξεις ενός αμερικανόπνευστου πραξικοπήματος.

Οι μεγάλοι σύμμαχοι, όπως αποδεικνύει η συγκριτική έρευνα των δυναμικών τους παρεμβάσεων στις υπανάπτυκτες χώρες που ανήκουν στο ζωτικό τους χώρο, δεν επιδιώκουν μόνιμη εγκατάσταση στρατιωτικών καθεστώτων. Τα στρατιωτικά καθεστώτα που εμπνέουν, εξοπλίζουν και καθοδηγούν, έχουν πάντα μεταβατικό χαρακτήρα. Σε τακτικό επίπεδο επιδιώκουν να ματαιώσουν πολιτικές εξελίξεις δυσάρεστες ή ανεπιθύμητες για την ηγεμονεύουσα δύναμη και σε στρατηγικό επίπεδο αποσκοπούν να δημιουργήσουν τις νομικές και τις πραγματικές προϋποθέσεις νομιμοποιημένης από τη λαϊκή έγκριση μονοπώλησης της εξουσίας από κυβέρνηση ανδρείκελων που απολαμβάνει της πλήρους εμπιστοσύνης της Ουάσιγκτον.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η πανηγυρική δήλωση της χούντας ότι δε σκοπεύει να παραμείνει επ' άπειρο στην εξουσία, όχι μόνο είναι ειλικρινής, αλλά κατά κάποιο τρόπο προδίδει ποιοι ακριβώς υπήρξαν οι εντολείς της. Και ανακλύπει το ερώτημα. Αφού οι συνταγματάρχες είχαν να εκπληρώσουν αποστολή χρονικά περιορισμένη, γιατί δεν τολμάνε ύστερα από πενταετή σχεδόν ανεξέλεγκτη άσκηση της εξουσίας να καθορίσουν πότε θα επανέλθει η χώρα στην κοινοβουλευτική νομιμότητα; Τι δεν πήγε καλά, ώστε η στρατιωτική παρένθεση να παρατείνεται απεριόριστα; Ποιος απρόβλεπτος παράγων παρεμβλήθηκε και κοριοτοποίησε χρονοδιάγραμμα και προθεσμίες που είχαν δοθεί σε διεθνείς συσκέψεις από διπλωμάτες γνωστής ικανότητας και ευθυκρισίας;

Ο απρόβλεπτος παράγων που διέψευσε και τη χούντα και τους προστάτες της δεν είναι άλλος από τον ελληνικό λαό. Ο ελληνικός λαός που δεν εξαπατήθηκε και δεν προσκύνησε, μολοντί υφίσταται επί πέντε σχεδόν έτη απηνή πλύση εγκεφάλου και απηνείς διωγμούς. Παρά τις θεαματικές χειραψίες των τυράννων με εκπροσώπους μεγάλων χωρών, παρά την αιδήμονα σιωπή διεθνών οργανισμών που δημιουργήθηκαν για να υπερασπίσουν τους ελεύθερους θεσμούς, ο ελληνικός λαός ανάπτυξε ένα τεράστιο κίνημα παθητικής αντίστασης

με αξιόλογες αιχμές μαχητικής πρωτοπορίας και κατόρθωσε να κρατήσει των ψυχή του αδούλωτη και την κρίση του άγρυπνη.

Η χούντα και οι προστάτες της υπολόγιζαν ότι μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα θα κατάφερναν να εκμαυλίσουν, να εξαπατήσουν και να τρομοκρατήσουν τον ελληνικό λαό σε τέτοια έκταση, ώστε να είναι εκ των προτέρων βέβαιο ότι θα περιέβαλλε με την εμπιστοσύνη του οποιουσδήποτε νέους άντρες επέλεγε η Ουάσιγκτον.

Η παταγώδης αποτυχία της χούντας να κερδίσει λαϊκό έρεισμα οφείλεται σε πολλούς λόγους. Ο κυριότερος πιστεύουμε ότι είναι η έμφυτη ευφυία, η ιστορική πείρα και το ελεύθερο φρόνημα ενός λαού, δοκιμασμένου από απανωτή σειρά ιστορικών ατυχιών, που έχει στο ενεργητικό του μακροχρόνια παράδοση πολυαίμακτων αγώνων κατά των ξένων δυναστών και των ξενοκίνητων πρακτόρων τους. Όχι μόνο τα 53% οπου είχαν φέρει θριαμβευτικά στην εξουσία την Ένωση Κέντρου και τα 20% της αριστεράς αλλά και μέγα μέρος του 35% που ακολουθούσε κατά παράδοση συντηρητικότερα πολιτικά σχήματα, είδαν πεντακάθαρα τι ακριβώς ήταν και τι ακριβώς επιδίωκαν οι συνταγματάρχες. Είδαν πεντακάθαρα ότι οι συνταγματάρχες εκπροσωπούσαν την ανίερη συμμαχία των αντιδραστικότερων πολιτικών δυνάμεων του τόπου και των μυστικών υπηρεσιών μιας μεγάλης Δύναμης, με σκοπό να αποκοπεί η χώρα από τα πολιτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά κινήματα που συγκλονίζουν και διαμορφώνουν τον μεταπολεμικό κόσμο. Η Ένωση Κέντρου στη βάση της και σ' ένα μέρος της κορυφής της εξέφραζε το αίτημα εκσυγχρονισμού της χώρας κάτω από το τρίπτυχο, Ανάπτυξη, Δημοκρατία, Ανεξαρτησία. Οι κυβερνήσεις της δεξιάς που κυβερνούσαν τη χώρα σχεδόν συνεχώς την τελευταία δεκαπενταετία, χάρις κυρίως στην πολιτική αξιοποίηση της ζοφερής μνήμης της τελευταίας πολυαίμακτης αδελφοκτόνου σύρραξης που ερήμωσε τη χώρα μετά τη λήξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, επί ποινή αφανισμού ή θα έπρεπε να εκσυγχρονιστούν κατά το πρότυπο των συντηρητικών κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης ή θα έπρεπε να εγκαταλείψουν κάθε ελπίδα επανόδου στην εξουσία.

Όσο η χρονική απομάκρυνση από την περίοδο του εμφύλιου σπαραγμού έφερε στην επιφάνεια νέες γενεές, άτρωτες στην ψυχολογική πίεση που απόρρεε από το παρελθόν και ευαίσθητες στα μηνύματα του μέλλοντος, η δεξιά έχανε κομματική πελατεία και ακτινοβολία. Οι εκλογές που είχαν προκηρυχτεί για τις 28 Μαΐου 1967 και που δεν έγιναν με τη δυναμική παρέμβαση των συνταγματάρχων, θα πιστοποιούσαν οριστικά αυτή τη στροφή του εκλογικού σώματος και θα εγκαινίαζαν για πολλά ίσως χρόνια ένα στάδιο ειρηνικών μεταρρυθμίσεων που θα επέτρεπαν στην Ελλάδα να είναι εταίρα της ατλαντικής συμμαχίας και όχι δορυφόρος, και που άνοιγαν το δρόμο για ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη και περισσότερη δημοκρατία. Ο ελληνικός λαός θυμάται καλά τι έχασε από την επέμβαση των συνταγματάρχων και δεν τους συγχωρεί.

Περιττό να τονίσουμε ότι εκτός ίσως ορισμένων μονίμων επιλοχιών του στρατεύματος, ουδείς εχέφρων Έλληναςπίστεψε ποτέ ότι πράγματι υπήρχε κίνδυνος κομμουνιστικής επανάστασης, με αποτέλεσμα να εκβιαστεί η ίδια η χούντα να εφεύρει εκ των υστέρων σειρά κινδύνων οι οποίοι δήθεν αποσοβήθηκαν από την παρέμβασή της (ηθική διαφθορά, αναρχία, αθεϊσμός).

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η άρση των αγροτικών χρεών δεν έκανε τη χούντα δημοφιλέστερη στην ύπαιθρο, συν τοις άλλοις γιατί συνοδεύτηκε από άρση των τιμών ασφαλείας των αγροτικών προϊόντων και πτώση του αγροτικού εισοδήματος.

Τόσο σίγουροι ήταν οι Αμερικανοί για την ολοκληρωτική επιτυχία του πραξικοπήματος στο στρατηγικό επίπεδο, ώστε νόμισαν ότι θα μπορούσαν μετά τη λήξη της στρατιωτικής παρένθεσης να αγνοήσουν ή μάλλον να θυσιάσουν την παλαιά πολιτική ηγεσία της δεξιάς, που τόσο πιστά τους είχε υπηρετήσει τη δεκαπενταετία που προηγήθηκε της 21ης Απριλίου 1967. Οι Αμερικανοί πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν υπέρ των ανδρείκελων που θα αναλάμβαναν να εξυπηρετήσουν τα σχέδιά τους στο μέλλον, το μίσος και την περιφρόνηση που είχε συσσωρευτεί στο λαό κατά των ανδρείκελων που τους εξυπηρέτησαν στο παρελθόν.

Παράλληλα έκριναν ότι οι εκπρόσωποι της παραδοσιακής δεξιάς, διαθέτοντας λαϊκό έρεισμα και διατηρώντας δεσμούς με άλλες δυτικές δυνάμεις, δεν παρουσίαζαν επαρκή εχέγγυα ότι θαπρακτορεύσουν τα αμερικανικά συμφέροντα με εκείνον τον βαθμό τυφλής και βουβής αφοσίωσης, που θεωρεί η Ουάσιγκτον απαραίτητο για τους υποτελείς της.

Γι' αυτό από την πρώτη στιγμή της υφαρπαγής της εξουσίας, η χούντα κήρυξε αμείλικτο πόλεμο κατά των φαυλοκρατών, δηλαδή κατά του εγκαθιδρυμένου πολιτικού ESTABLISHMENT της δεξιάς, το οποίο κατηγορούσε για ανικανότητα και προδοσία και στο οποίο καταλόγιζε τις ευθύνες για τον εκτροχιασμό του Έθνους.

Κορύφωμα της αντίθεσης της χούντας με το παλαιό πολιτικό ESTABLISHMENT της δεξιάς αποτέλεσαν οι αντιδικίες της με το βασιλιά που αρνήθηκε να μεταβληθεί οικειοθελώς σε διακοσμητικό στοιχείο του στρατιωτικού καθεστώτος και αναγκάστηκε κάτω από ιλαροτραγικές συνθήκες να εγκαταλείψει τη χώρα, και η διάταξη του Συντάγματος της χούντας που αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα να απαγορευτεί με πράξη του συνταγματικού δικαστηρίου η ανακήρυξη ως υποψηφίων κατά τις προσεχείς εκλογές όσων είχαν επανειλημμένως εκλεγεί βουλευτές πριν από την 21η Απριλίου.

Οι εκπρόσωποι όμως της παραδοσιακής δεξιάς, ενώ θα ήταν πρόθυμοι να συμβιβαστούν με τη δημοκρατικής τους συνείδηση με κάποια μορφή στρατιωτικής επέμβασης παροδικού χαρακτήρα, προκειμένου να αποφευχθεί άνοδος της Ενώσεως Κέντρου στην εξουσία, επ' ουδενί λόγω δεν ήταν διατεθειμένοι να αυτοχειριαστούν. Κι όταν αντιλήφθηκαν, άλλοι νωρίτερα κι άλλοι αργότερα τις πραγματικές προθέσεις του συμμαχικού παράγοντα, συγκρότησαν ενιαίο μέτωπο κατά της χούντας και συντάχτηκαν με το λαό, για να ενισχύσουν τις διαπραγματευτικές τους ικανότητες, ενώ παράλληλα υπήρξαν και περιπτώσεις παραγόντων της δεξιάς που άρχισαν να βλέπουν κάτω από νέο πρίσμα τα καθήκοντα των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων, αφ' ης στιγμής γνώρισαν από την καλή την άλλη πλευρά της υποτέλειας, που δεν είχαν ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν όσο θερμαίνονταν από τη θαλπωρή της ξένης εύνοιας.

Η αντίθεση όμως χούντας και παραδοσιακής πολιτικής ηγεσίας της δεξιάς υπήρξε ένα βαρυσήμαντο γεγονός που επηρέασε αποφασιστικά τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Η χούντα έχασε την ευκαιρία να πλασαριστεί στα στρώματα του ελληνικού λαού που ακολουθούν τη δεξιά, στα στρώματα δηλαδή που κατά στατιστική πιθανολόγηση παρουσιάζουν μεγαλύτερο βαθμό ευαισθησίας και δεκτικότητας στις επαγγελίες ολοκληρωτικών στρατιωτικών καθεστώτων, και έχασε η χούντα την ευκαιρία να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα σ' αυτά τα στρώματα γιατί η προσωπική αντίθεση των ηγετικών στοιχείων της δεξιάς έδωσε την ψυχική άνεση στους οπαδούς της δεξιάς να κατανοήσουν και να εκτιμήσουν την απόλυτη αξία των ελεύθερων θεσμών, ώστε βάσιμα να εικάζεται ότι

μελλοντικά θα εξετάζουν κριτικότερα τη στάση και την πορεία εκείνων που φιλοδοξούν να τους αντιπροσωπεύσουν πολιτικά.

Η χούντα και οι πάτρωνές της βρίσκονται σήμερα σε αδιέξοδο. Οι εντυπωσιακές επιτυχίες της 21ης Απριλίου σε τακτικό επίπεδο δεν πρέπει να αποκρύβουν την παταγώδη ήττα που έχουν υποστεί στο στρατηγικό επίπεδο. Ο ελληνικός λαός δεν εξαπατήθηκε, και μολονότι βλέπει το μέγεθος της υλικής ισχύος που διαθέτουν οι τύραννοι υπό την σκιάν αρμάτων και αεροπλανοφόρων, εξακολουθεί να μη δέχεται να αφοπλιστεί ηθικά και να επικυρώσει με την ψήφο του την οριστική και μονιμοποιημένη μεταβολή της χώρας σε αμερικανικό προτεκτοράτο νοτιοαμερικανικού τύπου.

Η πατροπαράδοτη πολιτική ηγεσία της δεξιάς αρνούμενη να δεχτεί τον πολιτικό της αφανισμό, συντέλεσε ώστε σήμερα η χούντα να βρίσκεται από πλευράς λαϊκού ερείσματος στο κενό. Αν ο Παπαδόπουλος και οι αστερόεντες σύμβουλοί του ήξεραν ότι διαθέτουν το 25% του λαού, θα αποτολμούσαν εκλογές αφήνοντας στη βία και τη νοθεία να ολοκληρώσουν τον εκλογικό τους θρίαμβο. Αλλά ξέρουν καλά ότι το λαϊκό τους έρεισμα δεν υπερβαίνει το έρεισμα που είχαν οι εγκάθετες κυβερνήσεις των κουίζγλς κατά τη διάρκεια της χιτλερικής λαίλαπας, κι αν αποτολμήσουν μ' αυτές τις προϋποθέσεις να αποδυθούν στην περιπέτεια της εκλογικής αναμέτρησης, για να επικρατήσουν θα πρέπει να κινηθούν βάσει των προδιαγραφών που ακολούθησε ο Θέου κατά τις τελευταίες εκλογές που έγιναν στο Νότιο Βιετνάμ. Και τέτοιου είδους εκλογές δε χρειάζονται στους Αμερικανούς, γιατί δε θα παράσχουν στην κυβέρνηση των ανδρείκελων που θέλουν να εγκαταστήσουν, κύρος μεγαλύτερο εκείνου που απολαμβάνουν σήμερα οι συνταγματάρχες. Και γι' αυτό η χούντα και οι πάτρωνες ελλείψει άλλης λύσης, περιμένουν. Αλλά παράλληλα περιμένει και ο ελληνικός λαός. Και όσο ο ελληνικός λαός περιμένει και θυμάται, οι συνταγματάρχες χάνουν τον πόλεμο, μολονότι η υλική τους υπεροπλία τούς επέτρεψε να κερδίζουν όλες τις μάχες.

Summary

Mairi Mike – Eleni Katsaveli

Forgotten traces.

The intervention of Dimitris Mortogias (1934-1975)

Retracing Mortogia's forgotten impact on the public sphere and rediscovering his identity as a writer become set goals for this joint research. Ranging from poetry to critical aspects and then to translations Mortogia's work is placed in its ideological and aesthetic contextual background. After the study of the primary material, the main impetus for research on this topic is to extract the way in which issues and aesthetic criteria were examined in this period and to analyze the new issues that were formed, in order to show what has changed, modified, maintained or overturned. His mark on the post-Junta movements is examined through a genealogical lense – shedding light on the innovating character of his critical views.

In the Appendix I of the essay, Mortogia's ergography is composed for first time and in Appendix II, an unpublished text about the dictatorship in Greece comes to light.